

URBANISTIČKI RAZVOJ PAZINA OD POČETKA 16. DO KRAJA 19. STOLJEĆA*

View metadata, citation and similar papers at core.ac.uk

brought to you by CORE

Maja ZIDARIĆ
Muzej grada Pazina
Pazin, Trg Istarskog razvoda 1

UDK 711.435(497. Pazin)“15/18“
Izvorni znanstveni rad

Pretpostavlja se da početci naseljenosti na području grada Pazina, prostorno promatrano, započinju na rubu krškog ponora Pazinske jame izgradnjom histarskog gradinskog naselja. U 10. st. Pazin je poznat pod imenom *Castrum Pisinum*. Pod tim se imenom vjerojatno nalazio prostor na kojem se tijekom srednjeg vijeka razvila utvrđena feudalna rezidencija – kaštel, odnosno krajnji zapadni dio današnjeg grada. Škrti podatci o urbanističkom razvoju grada do 16. st. ograničeni su na područje ograđeno i štićeno zidinama kaštela te promjene koje se događaju na samom kaštelu. Tijekom 16. st. s istočne se strane kaštela započinje razvijati i gradsko predgrađe – *Buraj*, a pretpostavljena je i izgradnja oko pazinske župne crkve na sjeveroistoku. U 17. i 18. st. postupno se napušta nekad ograđen zapadni dio grada i izgrađuju se njegovi novi dijelovi oko franjevačkog samostana na istoku te oko župne crkve sv. Nikole na sjeveroistoku. Svoj konačan oblik grad Pazin dobiva izgradnjom u 19. st., povezivanjem dotad udaljenih fokusa – kaštela i predgrađa na zapadu te župne crkve na sjeveroistoku, kao i izgradnjom novih gradskih četvrti.

Ključne riječi: urbanizam, Pazin, 16. – 19. stoljeće, kaštel, Pazinska knežija, profana, javna i sakralna arhitektura.

Keywords: town planning, Pazin, 16th to 19th centuries, castle, County of Pazin, profane, public and sacred architecture.

Parole chiave: urbanistica, Pisino, XVI-XIX secolo, castello, Contea di Pisino, architettura profana, pubblica e sacra.

UVOD

Od prvih spomena imena *Castrum Pisinum*, grad Pazin svojim smještajem u središtu Istarskog poluotoka, a danas i u središtu Istarske županije i pazinske općine, s punim pravom opravdava epitet »srca Istre« koji mu se često pridjeva. Na granici mediteranske i kontinentalne Europe, grad je Pazin bio dionikom svih događanja središnjeg i istočnog dijela Istre te pod izravnim utjecajem političkih, gospodarskih i kulturnih utjecaja Istoka

* Ovaj rad dorađena je inačica mog diplomskog rada, obranjenog 3. travnja 2013. godine. Maja ZIDARIĆ, *Urbanistički razvoj Pazina od početka 16. do konca 19. stoljeća*, diplomski rad, Odsjek za povijest umjetnosti, Filozofski fakultet u Rijeci, Rijeka, 2013.

i Zapada. Bio je uporištem i upravnim središtem austrijskoga dijela Istre te vezom, ali i obrambenom okosnicom prema mletačkoj Istri.¹

Razvoj je grada započeo izgradnjom iznad strmih padina koje vode u Pazinsku jamu, a postupnim urbanističkim razvitkom te ekonomskim i političkim osnaživanjem njegova značaja, do početka 20. stoljeća Pazin izrasta u naselje jasnih urbanih obilježja. Na razvoj, širenje i izgradnju Pazina, kao i svakog grada, utjecao je čitav niz čimbenika – prirodnih, povijesnih, gospodarskih i kulturnih.

Prirodni su čimbenici odredili smjer širenja grada od strmih padina na zapadu prema ravničarskim istočnim i sjevernim dijelovima grada, a nagib je terena, na kojem se razvijaju ulice, odredio izgled i katnost građevina, naročito u predjelima unutar i oko najstarijega dijela grada koji se danas naziva *Kaštel*.² Ekonomski su čimbenici utjecali na razlike u širenju, izgradnji i izgledu pojedinih dijelova grada i građevina. Tako je dio naselja koji se postupno izgrađivao na zapadu, podno utvrđene feudalčeve rezidencije, svoj najveći graditeljski zamah doživio tijekom 15. i 16. st.³ kada su ondje obitavali bogatiji pazinski trgovci, obrtnici, obnašatelji visokih upravnih i administrativnih funkcija unutar Knežije. Za razliku od zidinama branjenoga najstarijeg dijela grada, gradsko je predgrađe imena *Buraj* podignuto tijekom 17. i 18. stoljeća. Tada, dok prometno i gospodarsko značenje *Buraja* raste, kaštel polako gubi na svom fortifikacijskom značaju.⁴ Porastom gospodarskog i ekonomskog značaja Pazina tijekom 18. st., izgradnjom cesta i razvojem trgovine, postupno raste i politički značaj grada, pa je razdoblje 19. st. obilježeno izgradnjom novih, dotad neurbaniziranih istočnih i sjevernih dijelova grada.

Kulturni su čimbenici s istoka i zapada utjecali i na urbanistički razvoj i izgled naselja. Smješten na granici mletačke i austrijske Istre, grad je bio pod snažnim utjecajem kulture i umjetnosti talijanskoga poluotoka sa zapada, naročito Venecije, ali još više Habsburške Monarhije i općenito srednje Europe,⁵ što se ponajviše odražava u dekorativnim elementima unutrašnjosti ili vanjštini građevina profane namjene, a još su veća prožimanja utjecaja kulturnih središta i ruralnih sredina vidljiva na primjerima oblikovanja unutrašnjosti i

¹ Petar STRČIĆ (ur.), *Pazin*, Skupština općine Pazin – Jugoslavenska revija Beograd, Pazin – Beograd, 1982., str. 22–23.

² Lewis MUMFORD, *Grad u historiji – njegov postanak, njegovo mijenjanje, njegovi izgledi*, prev. Vladimir Ivir, Naprijed, Zagreb, 1988., str. 6, 252 i 309. Imenom *Kaštel* stanovnici grada Pazina nazivaju najstariji dio grada – zapadne obronke iznad Pazinske jame na kojima je smještena ranosrednjovjekovna fortifikacija, odnosno utvrđena feudalčeva rezidencija, Pazinski kaštel.

³ Andre MOHOROVIČIĆ, *Graditeljstvo u Hrvatskoj. Arhitektura i urbanizam*, Školska knjiga (dalje: ŠK) – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (dalje: HAZU), Zagreb, 1992., str. 118–119; MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 348–349.

⁴ MOHOROVIČIĆ, *Graditeljstvo u Hrvatskoj...*, str. 72–73; MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 364.

⁵ Milan PRELOG, »Pred umjetničkom baštinom Istre«, u: ISTI, *Studije o hrvatskoj umjetnosti*, knj. 3, predgovor: Radovan IVANČEVIĆ, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1999., str. 143–144. Istra se, što se umjetnosti tiče, nalazila na dodiru mediteranskih i kontinentalnih utjecaja. Prožimanja su bila još jača u unutrašnjosti čija je kulturna baština, osim pod utjecajem kulturnih krugova sa Zapada i iz srednje Europe, prožeta snažnom notom provincijalnog ukusa »domaćih« majstora.

vanjštine dviju pazinskih crkava.⁶ Naravno, sama je politička situacija možda u najvećoj mjeri utjecala na važnost, izgled i izgradnju grada. Podjela Istre na mletački i austrijski dio, ratovi i previranja te stalna politička i gospodarska nesigurnost odredili su izgled gradova cijele Istre, pa tako i onaj Pazina.

Cilj je ovog rada prikazati i opisati urbanistički razvoj grada Pazina od 16. st., kada se grad koji nastaje podno kaštela, odnosno utvrđene feudalčeve rezidencije, počinje formirati i širiti sve do 19. st. u kojemu se njegov status i važnost potvrđuju, osnivanjem Pazinskog okruga (1825. – 1860.). O razvoju grada tijekom povijesti svjedočio je velik broj raznih općih i crkvenih spisa, darovnica, ugovora, kao i pisama i opisa mnogobrojnih putopisaca i posjetilaca. Danas je, međutim, velik broj tih dokumenata izgubljen ili uništen pa o razvoju i izgledu grada, kao i životu unutar njega, doznajemo iz fragmenata dostupnih i poznatih povijesnih podataka. Povijesne su (ne)prilike tijekom stoljeća izmijenile i lice grada pa je od izvorne gradnje očuvano relativno malo.

U pisanju Rada korišteno je i dostupno arhivsko gradivo Državnog arhiva u Pazinu iz razdoblja od sredine 17. do kraja 19. st., ponajviše u vidu povijesnih spisa i ugovora.⁷ Zahvaljujući susretljivosti djelatnika Konzervatorskog odjela u Puli, za obradu građevina korišten je *Konzervatorski elaborat povijesne jezgre Kaštel – Buraj grada Pazina* autora Attilija Krizmanića i Borisa Vučića Šnepergera.⁸ Povijesne okolnosti koje su rezultirale urbanističkim razvojem grada opisuju u svojim studijama Darko Dukovski, Darko Darovec i Miroslav Bertoša te u člancima publicisti Dario Alberi i Mirjan Rimanić.⁹ Korišteni su i opći pregledi povijesti umjetnosti, kao što je *Barok u Hrvatskoj* Radmile Matejčić, Anđele Horvat i Krune Prijatelja te razni članci o urbanističkom razvoju koji vremenski, prostorno ili urbanistički čine paralelu razvoju Pazina.

S obzirom na dokumentaciju koja je većinom rastrkana ili uništena, cjelovit je izgled grada, kao i njegov urbanistički razvoj, teško u potpunosti i točno opisati. Većina je originalne izgradnje (naročito razdoblja 16. i 17. st.) tijekom vremena srušena ili je danas prekrivena slojem recentnih preinakama u izgradnji a na današnji su izgled grada uvelike utjecale značajne promjene učinjene tijekom 19., kao i one u 20. st. (naročito bombardiranje u Drugom svjetskom ratu kojim je porušeno nekoliko desetaka građevina). Unatoč navedenome, sakupljeni i očuvani podatci omogućuju povezivanje dijelova slagalice o životu, izgledu i razvoju grada u središtu Istre tijekom burnog povijesnog razdoblja od početka 16. pa sve do kraja 19. stoljeća.

⁶ Radovan IVANČEVIĆ – Emilijan CEVC – Anđela HORVAT, *Gotika u Sloveniji i Hrvatskoj*, u: *Umetnost na tlu Jugoslavije*, Spektar – Kršćanska sadašnjost (dalje: KS), Zagreb, 1984., str. 59–67; PRELOG, »Pred umjetničkom baštinom...«, str. 143–144.

⁷ Zahvaljujem djelatnicima DAPA koji su mi omogućili istraživački rad na ovom gradivu.

⁸ Attilio KRIZMANIĆ – Boris VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat: studija s pripremnom dokumentacijom. Grad Pazin – povijesna jezgra Kaštel – Buraj*, Konzervatorski odjel Pula, 1997., elaborat.

⁹ Dario ALBERI, *Istra: storia, arte, cultura*, Trst, 1997.; Darko DAROVEC, *Pregled istarske povijesti*, C.A.S.H., Pula, 1997.; Mirjan RIMANIĆ, *Pazinski grb*, Doma, Pazin, 2006.; Dario ALBERI, *Istra: storia, arte, cultura*, Trst, 1997.

GRAD PRIJE 16. STOLJEĆA

Feudalčeva utvrda i njeno podgrađe

Najviše je očuvanih i poznatih podataka o razvoju grada Pazina prije 16. stoljeća prvenstveno u svezi s promjenama na pazinskom kaštelu koji čini temelj razvoja grada. Uvođenjem feudalnog poretka potaknuta je intenzivna izgradnja kaštela/burgova diljem Europe,¹⁰ a velik je broj utvrda sagrađen tijekom 10. i 11. st. i u Istri.¹¹ Ranosrednjovjekovni burgovi koji se podižu ili obnavljaju tijekom 10. i 11. st. tvorili su liniju pograničnih utvrda čija je svrha bila obrana teritorija pod vlasništvom feudalca.¹² Većina takvih burgova svoj značaj u srednjem vijeku duguje kontinuitetu održanja života od gradinskih ili antičkih temelja, a obnovom i održanjem tijekom srednjeg vijeka postavljaju se temelji razvoja modernih gradova.¹³

Kaštel je, dakle, bio feudalčeva privatna rezidencija, utvrđena i branjena od moguće opasnosti, te fizički odvojena od svojih podanika, istovremeno im pružajući zaštitu zidina.¹⁴ Iako o izvornom izgledu pazinskog kaštela danas možemo samo nagađati, nije pogrešno pretpostaviti kako je to bila ista snažna, robusna utvrda kakvih iz istog razdoblja možemo vidjeti diljem Europe, Hrvatske i Istre. Robert Buršić pretpostavlja kako se prvotni izgled pazinskog kaštela može opisati kao jednostavna pravokutna (ili poligonalna) konstrukcija, koju su u 10. st. činile zidine, prizemlje i dva kata te prislonjena kvadratna kula koja je branila grad unutar zidina. Postupnim je razvojem, promjenama i nadogradnjama kaštel iz izrazito fortifikacijskog prerastao u objekt s osobinama stambene rezidencije nad Jamom.¹⁵ Prvi su značajni popravci na utvrdi obavljeni tijekom 13. st. čime su postavljeni temelji kasnijim preinakama,¹⁶ naročito onim u 16. i 17. st., kada karakter utvrde sve više poprima stambeni značaj. Radovi razdoblja između 13. i 15. st. tek su neznatno izmijenili vanjski izgled utvrde, dok tlocrtno ona zadržava svoj izvorni oblik.¹⁷ Utvrda se nadograđuje i

¹⁰ MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 264–265; Henri PIRENNE, *Privredna povijest europskog zapada u srednjem vijeku*, Sarajevo, 1958., str. 37–39, 47–48.

¹¹ Andre MOHOROVIČIĆ, *Utvršeni gradovi i kašteli sjevernog Jadrana*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1997., str. 59–60 i 71–72; MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 264.

¹² Andre MOHOROVIČIĆ, *Istarski limes*, sv. I, u: *Istra kroz stoljeća*, kolo 11, knj. 61, Čakavski sabor, Žminj, 2004., str. 59–60.

¹³ *Isto*, str. 58–64. Mohorovičić navodi kako je većina srednjovjekovnih naselja, burgova i kaštela nastala na temeljima gradinskih ili antičkih naselja. Kao primjere navodi Buzet, Motovun, Pićan, Pazin, itd.

¹⁴ Andre MOHOROVIČIĆ, »Razvoj urbanih cjelina, arhitektonske izgradnje i likovnog stvaranja na tlu Istre u doba srednjeg vijeka«, *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 77, Zagreb, 1972., str. 330–331.

¹⁵ Robert BURŠIĆ, »Istarski kašteli: Kaštel Montecuccoli«, u: *Glas Istre*, god. XLVIII, br. 283, Pula, 15. listopada 1991., str. 10.

¹⁶ *Na ist. mj.*; MOHOROVIČIĆ, *Utvršeni gradovi...*, str. 71. Razdoblje od 11. do 13. stoljeća najživlje je što se izgradnje feudalnih zdanja tiče, ali je to isto tako vrijeme promjena, nadogradnji i popravaka.

¹⁷ BURŠIĆ, »Istarski kašteli...«, str. 10; Attilio KRIZMANIĆ – Boris VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat; studija s pripremnom dokumentacijom. Grad Pazin – povijesna jezgra Kaštel – Buraj*, Konzervatorski odjel Pula, 1997., Tekstualni dio, str. 17–18; Zofia MAVAR, *Pazinski kaštel (povijest – stanje – mjere)*, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, Zagreb, 1987., str. 2–3.

obnavlja kao što je to bio slučaj s brojnim utvrdama diljem Europe, a naročito je naglasak stavljen na glavne obrambene elemente – zidine i kule.¹⁸ Pazinskoj se utvrdi tako tijekom 14. i 15. st. dodaju bedemski ophodni putovi za bolju obranu i nadzor okolnog prostora, a istočnom je boku utvrde tijekom 15. st. dograđena dvostruka pravolinijska kurtina, dodatni element obrane, podignuta prvenstveno radi obrane od Turaka.¹⁹ Tijekom nemirnih stoljeća utvrda je postupno postajala otok za sebe – zidinama, masivnim kulama i gradskim vratima šticea je unutrašnja jezgra i sam feudalac.²⁰

Zub je vremena ipak učinio svoje i ta snažna utvrda ulazi u 16. st. u gotovo ruševnu stanju.²¹ Tek će se tada na njoj obaviti značajni popravci kojima je u potpunosti obnovljena i zahvaljujući kojima je poprimila današnji izgled.

Iako pisanih dokumenata o tome nema, unutar se zidina kaštela od vremena njegove izgradnje razvija zaštićeno naselje koje od 14. do 16. st. naseljavaju imućniji stanovnici Pazina. Razvojem trgovine, osim bogatih feudalaca i vazala, javlja se i novi elitni sloj društva – trgovci.²² Oni su prema financijskim mogućnostima i snazi svoje trgovine često uživali ponešto povlašteniji status u društvu te su se tako često javljali u dokumentima kao vlasnici kuća unutar zidina ili su pak gradili kuće neposredno uz zidine naselja s vanjske strane.²³ Prostor koji je bio zaštićen zidinama tako je postajao elitnim naseljem bogatijih stanovnika, a sličan je slučaj vjerojatno bio i s naseljem podno zidina pazinske feudalčeve rezidencije.²⁴ Analizom koju su proveli A. Krizmanić i B. Vučić Šneperger utvrđeno je postojanje ranoromaničkog naselja na hrptu Jame, podno pazinske utvrde, koje je odredilo kasniji smjer razvoja i izgradnje unutar zidina kaštela.²⁵ Kada opisuje prostor pazinskog kaštela te naselja podno njega, Budinich navodi kako je pazinski burg »živa slika

¹⁸ MOHOROVIČIĆ, *Utvrdjeni gradovi...*, str. 73–75.

¹⁹ KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, str. 17–18; MAVAR, *Pazinski kaštel...*, str. 2–3; Luigi FOSCAN, »I fondamenti storico-giuridici della contea d'Istria e la sua espansione territoriale fino al secolo XV«, *Atti*, vol. XXXIII, Centro di ricerche storiche, Rovigno, 2004., str. 431.

²⁰ Kao primjer utvrđivanja i razvoja srednjovjekovnog burga Mumford navodi Koln ističući kako je feudalčeva rezidencija, kao u slučaju Pazina, bila šticea i branjena zidinama, kulama i opkopima, kao i gradskim vratima (MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 307). Isti je slučaj bio i s brojnim kaštelima na području mletačke Istre (Draguč, Hum), kao i u austrijskom dijelu (Kršan). Ranosrednjovjekovna je jezgra, u slučaju većine istarskih kaštela, tijekom 14. i 15. stoljeća dodatno branjena osnaživanjem zidina, izgradnjom novih kula, bastionskih zemljanih utvrda, ophodnih putova, itd.; MOHOROVIČIĆ, *Utvrdjeni gradovi...*, str. 64–65.

²¹ MAVAR, *Pazinski kaštel...*, str. 431.

²² MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 260–264.

²³ *Isto*, str. 253.

²⁴ KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, str. 17–18. Sličan je slučaj i kršanskog kaštela gdje su stambeni nizovi formirani na otvorenom prostoru ispred plemićke rezidencije; Marijan BRADANOVIĆ, »Arhitektonski razvoj Kršana«, *Annales, ser. hist. sociol. – anali za istrske in mediteranske študije*, let. 19, št. 1, Koper, 2009., str. 4.

²⁵ KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, str. 17–19, Prilog III: Broj nacrtu 3.3 Pretpostavka – stanje u razdoblju u 14. stoljeću, 3.4 Pretpostavka – stanje u razdoblju 15. i 16. st. Usporedbom dva nacrtu vidljivo je kako je podno kaštela na zapadnoj strani u 14. stoljeću izgrađeno tek nekoliko objekata, i to uz, ili kao dio obrambene linije ziđa, dok je tijekom 15. i 16. stoljeća osim zidina, urbanistički definirano i područje koje one štite. Pod pretpostavkom kako se naselje tako izgrađivalo, njemu je suprotan primjer obližnjeg Kršana gdje su nizovi građevina najprije formirani na otvorenom

feudalizma», ističući kako je raspored u planu grada bio jednak onom zemalja feudalnog poretka, iako je nedostajao središnji trg.²⁶ Na ranoromaničkim temeljima tijekom 14. st., smatraju Matejčić i Matijašić, to je civilno naselje bogatijih podanika Knežije kontinuirano izgrađivano i razvijano, a njegovo je širenje ovisilo o interesu vlasnika Knežije.²⁷

Do 16. st. gradsko je podgrađe vjerojatno bilo u potpunosti formirano izgradnjom nizova stambenih objekata koji prateći prirodni pad terena formiraju dva ulična toka koja započinju ispred kaštela.²⁸ Naravno, kontinuitet naseljenosti tog dijela današnjeg grada izmijenit će izgled naselja nadogradnjama i rekonstrukcijama od 16. do 19. st.,²⁹ čemu svjedoče razni primjeri Istre, Hrvatske i Europe. Iz razdoblja izgradnje i razvoja prije 16. st., u tom dijelu grada danas je vidljiv poneki dekorativni ili konstruktivni element (kao npr. dijelovi temelja, erkeri, prozori).³⁰

Srednjovjekovna je izgradnja grada zahtijevala širenje i izgradnju od centra ili središnje jezgre nizom nepravilnih prstenova koji štite spomenutu jezgru, tj. utvrđenu feudalčevu rezidenciju.³¹ S obzirom na smještaj pazinske utvrde, snažnija zaštita sa zapadne strane nije bila potrebna jer je utvrda zaštićena prirodnim elementima padina Pazinske jame i dubokog ponora Pazinčice.³² Međutim, s istočne je strane takva zaštita bila potrebna. Iako iz razdoblja prije 16. st. ne postoje pisani izvori o postojanju naselja istočno od zidina kaštela, s druge se strane zidina pazinskog kaštela vjerojatno razvijalo skromnije naselje koje su izgradili i nastanjivali siromašniji trgovci, obrtnici, stočari ili poljodjelci.³³ Naselje vjerojatno nije izgrađivano odmah po podizanju kaštela, kao ni tijekom sljedećih stoljeća jer je prostor unutar zidina zadovoljavao potrebe zaštite većine onodobnog stanovništva. Širenje se naselja dogodilo najvjerojatnije tijekom 15. i većinom u 16. stoljeću.³⁴

prostoru podno rezidencije, a tek u vrijeme Uskočkih ratova uz zidine; BRADANOVIĆ, »Arhitektonski razvoj Kršana...«, str. 4.

²⁶ Kornelije BUDINICH, *Arhitektonske studije*, u: *Istra kroz stoljeća*, kolo 5, knj. 26, Čakavski sabor – Istarska naklada – Otokar Krešovani – Edit, Pula – Opatija – Rijeka, 1984., str. 47.

²⁷ Ivan MATEJČIĆ – Robert MATIJAŠIĆ, »Pazin«, u: *Istarska enciklopedija*, ur. Miroslav BERTOŠA – Robert MATIJAŠIĆ, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2005., str. 225.

²⁸ BRADANOVIĆ, »Arhitektonski razvoj Kršana...«, str. 4; KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, Prilog III: Broj nacrt, 3.4 Stanje u razdoblju 15. i 16. st.

²⁹ BRADANOVIĆ, »Arhitektonski razvoj Kršana...«, str. 4 i 15–16; Irma HUIĆ – Mladen OBAD ŠČITAROCI, »Draguč u Istri – nove spoznaje o prostornom razvitku naselja«, *Prostor, časopis za arhitekturu i urbanizam*, vol. 20, no. 2 (44), Zagreb, 2013., str. 333–334; MOHOROVIČIĆ, *Graditeljstvo u Hrvatskoj...*, str. 17–19.

³⁰ KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, str. 18–19; MAVAR, *Pazinski kaštel...*, str. 3 i 8–9.

³¹ MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 307.

³² Usp. Marijan BRADANOVIĆ, »Razvitak naselja na kvarnerskim otocima – primjer Dobrinja«, *Ars Adriatica, časopis Odjela za povijest umjetnosti Sveučilišta u Zadru*, no. 2, Zadar, 2012., str. 144.

³³ MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 252; HUIĆ – OBAD ŠČITAROCI, »Draguč u Istri...«, str. 331–332; KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, str. 17–19.

³⁴ MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 490; MOHOROVIČIĆ, *Graditeljstvo u Hrvatskoj...*, str. 18–19.

Dvije pazinske crkve

Pretpostavlja se, također, kako je nevelik broj stambenih objekata u razdoblju prije 16. st. bio sagrađen istočno i sjeverno od kaštela, oko dviju pazinskih crkava – župne crkve sv. Nikole te franjevačke crkve Majke Božje od Milosti.³⁵ Postojanje crkava izvan zidina sugerira i postojanje naselja oko njih. Iako materijalnih i pisanih ostataka ima vrlo malo, ono što je poznato i danas još uvijek vidljivo možda je i dovoljno za prikaz urbanističkog razvoja te širenja grada izvan zidina.

Prema J. Šikliću pazinska župna crkva posvećena sv. Nikoli sagrađena je u sjevernom dijelu grada sredinom 13. st. kao »jednobrodna romanička crkva sa zvonikom uz pročelje, prekrita dvoslivnim drvenim krovom, a obuhvaćala je prostor današnje srednje lađe«.³⁶ Premda se od sredine 13. st. u dokumentima spominje kao središte prepoziture Porečke biskupije, ona u početku nije imala status župne crkve jer je središte župe bilo smješteno u crkvi obližnjega Starog Pazina.³⁷

Kako je crkva sv. Nikole zapravo izgledala, možemo samo pretpostaviti s obzirom na barokizaciju tijekom 17. i 18. st. koja je u potpunosti izmijenila njezin vanjski i unutrašnji izgled. Jednobrodnoj je crkvi 1441. god. prigraden poligonalni prezbiterij kasnogotičkih arhitektonskih karakteristika sa zvjezdastim rebrastim svodom³⁸ na čijim su sjecištima rebara postavljeni grbovi nekoliko važnih obitelji za razvoj i povijest grada i Knežije.³⁹ Svod je dvadesetak godina kasnije oslikan fresko ciklusom s prikazima *Geneze*, starozavjetnih prefiguracija i borbe anđela, koristeći kao predložak *Bibliju Pauperum*.⁴⁰ Iako autor ostaje nepoznat, pretpostavlja se da je došao s južnotirolskog područja te kako je vjerojatno pripadao krugu brixenškog slikara Jakoba Suntera.⁴¹ Prema Fučiću, freske svoda pazinske

³⁵ Josip ŠIKLIĆ, »Pazinska prepozitura i njezini prepoziti«, *Pazinski memorijal*, knj. 26/27, Katedra Čakavskog sabora za povijest Istre, Pazin, 2009., str. 325–336. Pazin se u raznim spisima već od 12. stoljeća spominje kao župa, dok se krajem 13. stoljeća naziva i prepoziturom (1276.) što znači da grad u to vrijeme nije bio samo od značajne političke, već i crkvene važnosti za Poluotok; *isto*, str. 326.

³⁶ ISTI, *Crkva svetoga Nikole u Pazinu*, Knjižnica Nova Istra, sv. 21, Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika, Pula, 2006., str. 33. Izgled i opis crkve Šiklić donosi na temelju dviju grafika 17. stoljeća – Prospera Petronija i Johanna Weicharda Valvasora.

³⁷ Povijesni izvori župu Stari Pazin spominju prije Pazina i pazinske župe (Camillo DE FRANCESCHI, *Storia documentata della Contea di Pisino*, a cura del figlio Carlo, Editrice Società istriana di archeologia e storia patria, Venecija, 1964., str. 228). Župna je crkva u ranom srednjem vijeku bila smještena na obližnjem Starom Pazinu, a pod svojom je jurisdikcijom imala i pazinsku crkvu. Porastom grada Pazina, kao i Starog Pazina, s vremenom nastaju dvije odvojene župe; ŠIKLIĆ, »Pazinska prepozitura...«, str. 325–326.

³⁸ O izgradnji prezbiterija svjedoči ploča uzidana u lijevi zid prezbiterija: *Ovu crkvu dala je podignuti pazinska komuna ljeta Gospodnjega 1441. za vrijeme pazinskoga prepozita Andrije Schuela.*; ŠIKLIĆ, *Crkva svetoga Nikole...*, str. 33.

³⁹ Branko FUČIĆ, *Istarske freske*, Izdavačko poduzeće »Zora«, Zagreb, 1963., str. 20–21. Zvjezdasti rebrasti svod pazinske župne crkve »presaden je iz Kranjske« i kao takav predstavlja novost u sakralnoj arhitekturi Pazina i cijele Istre. IVANČEVIĆ – CEVC – HORVAT, *Gotika...*, str. 59.

⁴⁰ FUČIĆ, *Istarske freske...*, katalog, str. 12. Isti je predložak korišten i u Bermu pri oslikavanju crkve sv. Marije na Škriljinah; ISTI, *Terra incognita*, KS, Zagreb, 1998., str. 300.

⁴¹ ISTI, *Istarske freske...*, str. 23. Pazinski je umjetnik bio pod utjecajem gotičke umjetnosti koja sredinom 15. stoljeća nastaje u Južnom Tirolu (krug Jakoba Suntera). Nadalje, Fučić smatra kako ostvarenje svoda pazinske crkve ne bi bilo moguće bez ispreplitanja intervencije feudalnog gospodara i njegove istaknute

zborne crkve predstavljaju najviši umjetnički domet kontinentalnih strujanja u Istri te navodi kako su »jedno od najvažnijih ostvarenja zidnog slikarstva u Istri«.⁴²

Pazin se još u 12. st. spominje kao župa, a proširivanjem jednobrodne romaničke crkve, ona dobiva na značaju i važnosti za grad, pa možemo pretpostaviti kako su neki manji, skromniji stambeni objekti bili sagrađeni u njenoj bližoj okolini⁴³ – vjerojatno su to bili župni stanovi te stambeni objekti za smještaj svećenstva i redovnika.

Osim župne crkve, sredinom 15. st. (između 1463. i 1477. god.) istočnije od kaštela sagrađen je još jedan kasnogotički sakralni objekt – franjevačka crkva Majke Božje od Milosti. U istom je stoljeću, godine 1481., na zamolbu porečkog biskupa i Fridrika III., cara Svetog rimskog carstva, bulom pape Sixta IV., utemeljen franjevački samostan čija je izgradnja započela te godine te završena 1484. godine.⁴⁴ U sklopu novog samostanskog kompleksa, osim prostorija za stanovanje redovnika, izgrađene su i velika bolnica, knjižnica i ljekarna.⁴⁵ Prema Budinichu, krajem je stoljeća franjevačka crkva doživjela najznačajniju preinaku – brod je crkve produljen, a dodan mu je i kasnogotički prezbiterij po uzoru na onaj župne crkve sv. Nikole.⁴⁶

Podataka o izgradnji, kao ni vidljivih ostataka izgradnje naselja u neposrednoj okolici samostana, također nema, ali s obzirom na to da je kompleks funkcionirao kao grad za sebe,⁴⁷ moguće je pretpostaviti kako su i ovdje bili sagrađeni skromniji stambeni objekti poljodjelaca i seljaka koji su radili u službi samostana.

Kao što vidimo, konkretnih pisanih i materijalnih podataka o razvoju grada od 10. do 16. st. ima relativno malo. Većinom su to službeni ili administrativni spisi, dok podataka o izgradnji i urbanističkom razvoju grada gotovo da i nema. Ono što je poznato u svezi je s radovima obnove i dogradnje kaštela, a tek se ponešto može doznati i o objektima naselja zaštićenog zidinama. O životu izvan zidina, kao i o urbanističkom razvoju i izgradnji (osim kada je riječ o izgradnji i preinakama pazinskih crkava), ne znamo ništa. Ipak, na temelju općih povijesnih pregleda i rezultata historiografija koje su se bavile razvojem urbanih cjelina s prostora Knežije ili nešto šire, možemo pretpostaviti kako je tekao razvoj

društvene okoline te »izraza stvaralačke svijesti« majstora koja je na nešto višoj razini od one ladanjskih slikara.

⁴² Isto, str. 14.

⁴³ MOHOROVIČIĆ, »Razvoj urbanih cjelina...«, str. 344.

⁴⁴ Pazinski je Samostan male braće utemeljen na molbu »kapetana, njegova pomoćnika, sudaca i svih stanovnika grada Pazina u Istri« te preporuku Fridrika III., a osnovali su ga franjevci dalmatinske provincije sv. Jeronima pod čijom je jurisdikcijom crkva tada bila (R., »Franjevački samostan Pohoda Blažene Djevice Marije u Pazinu«, u: *Istarska enciklopedija...*, str. 236). Zemlju za izgradnju franjevačkog samostana te prostran vrt koji ga okružuje, franjevcima je poklonio pazinski prepozit Andrija Schuel; ŠIKLIĆ, »Pazinska prepozitura...«, str. 327.

⁴⁵ Gabrijel ŠTOKALO, »Pet stoljeća Franjevačkog samostana u Pazinu (1481-1981)«, u: *500 godina Franjevačkog samostana u Pazinu*, Pazin, 1981., str. 18–20.

⁴⁶ BUDINICH, *Arhitektonske studije...*, str. 53. Autor navodi kako su sličnosti sa stolnom crkvom vidljive u oblikovanju gornjeg dijela pročelja s okulusom iznad ulaznih vrata. On navodi kako i svodovi apsida slijede shemu onih župne crkve dok su »sitna odstupanja od stolne crkve vidljiva u podupiračima koji drže konzole svodova«.

⁴⁷ MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 248.

grada. Naime, srednjovjekovna je urbana podloga Pazina bila temeljem razvoja grada u razdoblju od 16. do kraja 19. stoljeća. I premda je razdoblje ranoga novog vijeka bilo obilježeno snažnim političkim previranjima, ratovima, netrpeljivostima i stalnom željom za prevlašću, grad se uspješno branio i izgrađivao. U periodu od četriristo nemirnih godina svi se dijelovi grada mijenjaju i pojedinačno izgrađuju, oblikujući složenu, zaokruženu urbanističku cjelinu.

RAZVOJ PAZINA TIJEKOM 16. STOLJEĆA

Usprkos živoj izgradnji koja je do 16. st. oblikovala temelje današnjeg grada Pazina, vrlo je teško utvrditi tijek urbanističkog razvoja i širenja grada, kao i njegov izvorni izgled. Razlog je tome nedostatak dokumentacije te materijalnih, građevnih dokaza i ostataka. Dok su preinake učinjene na kaštelu tijekom tog perioda i danas vidljive, od naselja koje se uspješno razvijalo podno feudalčeve rezidencije, vidljiv je tek poneki ostatak gradnje prije 1500. godine.

Ipak, na temelju škratih podataka, poneke darovnice ili crkvenog spisa, možemo pretpostaviti kako su na prostoru grada Pazina do 16. st. postojala tri manja naselja: jedno su činili stanovnici nastanjeni unutar zidina kaštela te u njegovu predgrađu istočno od zidina, a dva su manja bila grupirana oko pazinskih crkava, franjevačke crkve istočnije od kaštela te župne crkve sv. Nikole sjeveroistočno od kaštela. Opća se situacija u cijeloj Europi, pa tako i Istri, promijenila u 16. st. pa je zahvaljujući povijesnim i političkim promjenama koje je Pazinu donio početak novog stoljeća, omogućeno bolje praćenje funkcioniranja života Knežije i grada, kao i razvoja grada u svakom pogledu. O gospodarskom, ekonomskom, kulturnom i urbanističkom razvoju i širenju grada te razvoju Knežije tijekom i nakon 16. st. svjedoči zadovoljavajući broj pisanih dokumenata, a mnogo je toga očuvano i od originalne izgradnje tog perioda.

Istra je još od 13. st., kada je i osnovana Pazinska knežija, podijeljena na mletački i austrijski dio,⁴⁸ što je uvelike utjecalo na razvoj cijele Istre, odnosno tih dviju cjelina te gradova i naselja unutar njih. Dok je mletačka Istra obuhvaćala zapadni i južni obalni pojas Poluotoka, austrijska je Istra obuhvaćala njegovu unutrašnjost i istočnu obalu.⁴⁹ Prostor je Pazinske knežije do početka 16. st. obuhvaćao šire pazinsko područje, Plominsko zagorje, dio Ćićarije i šire područje Trsta.⁵⁰ Grad je Pazin, kao geografsko središte Poluotoka te administrativno i upravno središte Knežije, izravno bio uključen u gospodarsko-politička

⁴⁸ Mlečani su na prostor Istre prodirali u nekoliko etapa. Najprije su između 1267. i 1283. preuzeli teritorije na sjeverozapadu (Kopar, Izola, Piran, Poreč, Novigrad, Umag), između 1331. i 1332. na jugozapadu (Pula, Rovinj, Bale) te konačno između 1411. i 1420. preostali, unutrašnji dio Istre (Buje, Oprtalj, Labin, Plomin). Upadi na kraju 15. i početku 16. stoljeća podjednako su oštetili mletački i austrijski dio Istre (Miroslav BERTOŠA, *Istra: doba Venecije (XVI. – XVIII. stoljeće)*, Zavičajna naklada »Žakan Juri«, Pula, 1995., str. 48–50). Na taj je način takozvana *Provincia dell'Istria* činila oko tri četvrtine istarskog teritorija sve do pada Mletačke Republike 1797.; Darko DUKOVSKI, *Istra: kratka povijest dugog trajanja. Od prvih naseobina do danas*, Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika, Pula, 2004., str. 74.

⁴⁹ M. BERTOŠA, *Istra: doba Venecije...*, str. 48.

⁵⁰ Darko DAROVEC, *Pregled istarske povijesti*, prev. Goran Filipi, C.A.S.H., Pula, 1997., str. 45–46.

previranja i promjene razdoblja 16. stoljeća. Ispreplitanje dvaju kulturnih krugova, politike, gospodarstva te migracija stanovništva tijekom cijelog 16. st., čimbenici su koji su oblikovali izgled Istre u svakom pogledu. Naravno, sva su ta ispreplitanja bila jače vidljiva i istaknutija na pograničnim dijelovima, odnosno, u geografskom središtu Istre i upravno-administrativnom središtu Knežije – gradu Pazinu. Na život i razvoj grada izravno su utjecali ratovi i sukobi s vanjskim neprijateljima – Mlečanima i Turcima⁵¹, ali i previranja unutar Knežije uzrokovana vanjskim i unutrašnjim čimbenicima.

Rat koji je obilježio istarsku povijest 16. st. jest rat *Cambraiske lige* (između 1508. i 1523.).⁵² Mletačko-austrijski sukobi za prevlast nad Istrom (ali i šire, prostorom sjeverne Italije) započeli su još u 13.⁵³, a eskalirali su početkom 16., što je odredilo povijest i 17. st., kao i život mletačke i austrijske Istre. Rat *Cambraiske lige* jako je oštetio Knežiju, a naročito grad Pazin, usprkos snažnoj obrani kojoj su ne baš posve uspješno pripomagale središnje habsburške pokrajine zajedno sa svojim saveznicima: Francuskom, Španjolskom, Papinskom državom i Ugarskom.⁵⁴ Krvavi je rat, navodi Bertoša, za sobom ostavio »napuštena sela, neobrađenu zemlju, ubijenu i otetu stoku, grobove, zgarišta i nemirnu granicu«. ⁵⁵ Osim *Cambraiskog rata*, na daljnje uništavanje prostora utjecali su i upadi Turaka koji Istri (izrazitije njezinu mletačkom dijelu) prijete od 15. stoljeća.⁵⁶ Funkcioniranju i gospodarskom razvoju Pazina i cijele Knežije naštetila je i njezina daljnja podjela 1521. god., kada je već poprilično osiromašen i devastiran prostor podijeljen između cara Karla V. i njegova brata, nadvojvode Ferdinanda.⁵⁷ Osim političkih razloga, na demografski i gospodarski razvoj Knežije te urbanistički razvoj i širenje grada Pazina negativno su djelovale i epidemije malarije i kuge,⁵⁸ kao i bolesti tla koje onemogućuju razvoj poljoprivrede i gospodarstva regije i grada.⁵⁹ Knežiji su tako tijekom prvih tridesetak godina 16. st. neki posjedi oduzeti,⁶⁰ neki su gradovi i utvrde bili u potpunosti uništeni i porušeni. Naselja i polja su opustošena, a broj se stanovništva zbog navedenih razloga, kao

⁵¹ M. BERTOŠA, *Istra: doba Venecije...*, str. 50–51. Napadi tijekom 15. stoljeća oštetili su mletačke utvrde Draguč, Semić, Roč i Hum. Knežija je tako ostala nezaštićena na svojim sjevernim granicama pa je zabilježeno kako je zadnji turski napad 1511. oštetio i pazinski kaštel.

⁵² DUKOVSKI, *Istra: kratka povijest dugog trajanja...*, str. 74–75.

⁵³ M. BERTOŠA, *Istra: doba Venecije...*, str. 48–49. Postupnim prodiranjem Mlečana na prostor Istre javlja se želja i nastojanje obiju strana za prevlast nad Poluotokom. Sukobi su protivnika u početku bili samo sitniji izgredi, pljačke i upadi, a na početku 16. stoljeća oni eskaliraju ratom.

⁵⁴ Branko NADILO, »Tisućljetna utvrda nad strmim i tajanstvenim ponorom«, *Građevinar*, vol. 54, no. 4, Zagreb, 2002., str. 249.

⁵⁵ Miroslav BERTOŠA, *Jedna zemlja, jedan rat. Istra 1615. – 1618*, Istarska naklada, Pula, 1986., str. 11.

⁵⁶ DAROVEC, *Pregled istarske povijesti...*, str. 59–60.

⁵⁷ M. BERTOŠA, *Istra: doba Venecije...*, str. 756.

⁵⁸ *Isto*, str. 305. Najveći i najsmrtonosniji slučaj kuge na prostoru Knežije u 16. stoljeću zabilježen je 1510. godine.

⁵⁹ DUKOVSKI, *Istra: kratka povijest dugog trajanja...*, str. 63–70; Slaven BERTOŠA, »Cambranska liga (1508. – 23.)«, u: *Istarska enciklopedija...*, str. 126.

⁶⁰ DUKOVSKI, *Istra: kratka povijest dugog trajanja...*, str. 67–68. Tridentskim arbitrarnim odlukama iz 1535. godine Knežiji su oduzeti posjedi na sjeveru (feudi Momjan, Račice, Završje, Draguč, Grimalda, Sovinjak i Zamask); M. BERTOŠA, *Jedna zemlja, jedan rat...*, str. 9.

i dodatnih feudalnih nameta, stalno smanjuje.⁶¹ Istra je nakon rušilačkih, jurišnih prodora bila gotovo prazna.⁶² Kao središte Knežije, grad je Pazin stanovnicima regije trebao pružati sigurnost i obranu, ali, oslabljen spomenutim prirodnim nepogodama, ratovima te stalnim promjenama vlasništva (još od 13. st., Knežija je služila za financijske transakcije unutar Austrije, ali i s austrijskim susjedima⁶³), grad je sve teže branio austrijski dio Istre i njegove stanovnike.

Ipak, nakon uništavanja prouzročenih ratom *Cambraiske lige* te pretrpljenih epidemija kuge i malarije, opće se stanje prema sredini stoljeća u cijeloj Istri poboljšalo. Za napredak austrijskog dijela Istre najznačajnije je potpisivanje mira Austrije i Mletaka 1523., kao i otkupljivanje Knežije od strane obitelji Mosconi 1532. godine.⁶⁴ Sredinom je 16. st. također započela kolonizacija Istre, kako bi se stanje najprije demografski, pa kasnije politički i gospodarski, stabiliziralo.⁶⁵ Opustjela su područja Knežije polako naseljavana stanovnicima iz Dalmacije, Dalmatinske zagore, Bosne i sjeverne Italije što je utjecalo na poboljšanje demografske slike Pazinske knežije.⁶⁶

Poboljšanjem općeg stanja Knežije i grada, grad se Pazin postupno počinje razvijati u ekonomskom i kulturnom pogledu, a urbanistički gledano, 16. st. Pazinu donosi nekoliko bitnih promjena. Prvotno, to je obnova, fortificiranje i postupna promjena funkcije kaštela iz obrambene u stambenu, što je, naravno, utjecalo i ubrzalo izgradnju naselja unutar i izvan zidina. Osim obnove utvrde i izgradnje i obnove zapadnog dijela grada, naselje se tijekom 16. st. širi i izvan gradskih zidina, prema istoku i sjeveru.⁶⁷ Stoljeće je obilježila i izgradnja predgrađa istočno od zidina – naselja *Buraj* – koje se postupno povezuje s franjevačkim samostanom.⁶⁸ Poznato je također, kako su se neki stambeni objekti u tom razdoblju izgradili i na sjeveru, oko pazinske župne crkve sv. Nikole. Iako rastrkani i nepovezani, postupnim razvojem ti će dijelovi biti spojeni u cjelinu baš intervencijama i izgradnjama 16. stoljeća. Za razvoj i urbanizaciju grada važne su i intervencije i ulaganja vlasnika Knežije, naročito talijanske obitelji Mosconi.

⁶¹ DUKOVSKI, *Istra: kratka povijest dugog trajanja...*, str. 68; Vjekoslav BRATULIĆ, »O vremenskom kontinuitetu naseljenosti Slavena u srednjoj Istri. Neki prilozi i tumačenja«, *Jadranski zbornik. Prilozi za povijest Istre, Rijeke i Hrvatskog primorja*, god. 1, Rijeka – Pula, 1956., str. 111. U Urbaru Knežije iz 1573. godine navodi se kako je prostor opustošen ratovima i razaranjima te kako su zbog povećanja davanja sve češće izbijale bune među stanovništvom. Sljedeći Urbar, iz 1578., bilježi 25 sela na prostoru Knežije te porast broja stanovnika za oko 500 ljudi. Tada su u Knežiji živjela 2263 podanika.

⁶² M. BERTOŠA, *Jedna zemlja, jedan rat...*, str. 10.

⁶³ ISTI, *Istra: doba Venecije...*, str. 756.

⁶⁴ DE FRANCESCHI, *Storia documentata...*, str. 73; NADILO, »Tisućljetna utvrda...«, str. 249–250.

⁶⁵ Slaven BERTOŠA, »Pazinska knežija«, u: *Istarska enciklopedija...*, str. 577–578.

⁶⁶ DE FRANCESCHI, *Storia documentata...*, str. 162–164. Kolonizaciju opustjelih dijelova Knežije započela je obitelj Mosconi, a nastaviti će u drugoj polovici stoljeća obitelj Swetkovitz; DAROVEC, *Pregled istarske povijesti...*, str. 58 i 70; V. BRATULIĆ, »O vremenskom kontinuitetu naseljenosti Slavena...«, str. 111.

⁶⁷ KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, Prilog III: Broj nacrt 3.4 Stanje u razdoblju 15. i 16. stoljeća; MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 360; BRADANOVIĆ, »Arhitektonski razvoj Kršana...«, str. 4.

⁶⁸ KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, Prilog III: Broj nacrt 3.4 Stanje u razdoblju 15. i 16. stoljeća.

Obnova pazinskog kaštela tijekom 16. stoljeća

Simbol je grada Pazina, Pazinski kaštel, sagrađen vjerojatno prije 10. st., o čemu svjedoči jedini pisani dokaz u kojem se kaštel spominje kao *Castrum Pisinum* – darovnica Otona II. iz 983. godine.⁶⁹ Podataka o izgledu utvrde u vrijeme njegove izgradnje nema, ali u članku u kojem arhitekt Branko Nadilo opisuje arhitektonski razvoj kaštela, istaknuto je kako je kod prvog spominjanja u 10. st. to bila »jednostavna i robusna konstrukcija u obliku izduženog pravokutnika«.⁷⁰ Od vremena izgradnje do 16. st. utvrda je nekoliko puta obnavljana. S obzirom na smještaj u središtu Istre te političku i stratešku važnost za obranu toga dijela Svetorimskoga Njemačkog Carstva, obnova je utvrde dobila prioritet. Prvi su radovi obnove i pregradnje obavljani tijekom 13. st. i oni su djelomično izmijenili prvobitni izgled građevine, ali je izvorni romanički tlocrt ipak ostao očuvan. Tijekom 14. i 15. st. izgled je kaštela dopunjen ponekim dekorativnim elementom fortifikacijske arhitekture kontinentalne Europe.⁷¹ Zidine koje su branile grad dobile su ophodni put radi boljeg nadzora nad okolnim prostorom, a unutrašnjost je kaštela raščlanjena prostorijama funkcionalne namjene – štalama, spavaonicama, radnim sobama...⁷² Sve navedene promjene i djelomične obnove kaštela od vremena izgradnje nisu značajno utjecale na njegov izgled, a utvrda je od vremena svoje izgradnje uspješno odolijevala svim napadima pa obnova u većim razmjerima nije ni bila potrebna. Međutim, previranja s kraja 15. st., kao i ratovi *Cambraiske lige*, znatno su utjecali na izgled kaštela pa je njegovo stanje na početku 16. st.

Kaštel, detalji – konzole ophodnog puta polukružne kule

⁶⁹ NADILO, »Tisućljetna utvrda...«, str. 247.

⁷⁰ DE FRANCESCHI, *Storia documentata...*, str. 180–185; FOSCAN, »I fondamenti storico-giuridici della contea d'Istria...«, str. 430.

⁷¹ BUDINICH, *Arhitektonske studije...*, str. 48. Osim sadašnjeg ulaza u kaštel, koji je ukrašen grbovima kapetana Knežije iz 14. i 15. stoljeća, Budinich navodi kako su od ostataka gotičke arhitekture na pazinskom kaštelu vidljivi segmentni lukovi u atriju koji su uokvireni gotičkim profilima. Mavar osim toga navodi i ostatke portala, gotičke prozore, zidarske znakove te kamene i keramičke peći; MAVAR, *Pazinski kaštel...*, str. 2–3.

⁷² *Na ist. mj.*; BUDINICH, *Arhitektonske studije...*, str. 48–49; NADILO, »Tisućljetna utvrda...«, str. 248.

bilo gotovo ruševno.⁷³ Cijela se situacija, i u Knežiji i gradu Pazinu, smiruje i mijenja kada 1532. god. Pazinsku knežiju od svatorimsko-njemačkog cara otkupljuje obitelj Mosconi, u Austriji nobilitirana talijanska trgovačka obitelj podrijetlom iz Bergama.⁷⁴ Ostvarivanjem civilnih i sudskih prava na Knežiju i njene stanovnike, obitelj započinje značajnu obnovu gospodarstva i ekonomije Knežije, ali i obnovu kaštela te naselja unutar grada.⁷⁵

Po dolasku u Pazin obitelj je Mosconi kaštel zatekla u derutnu stanju, a važnost je obnove utvrde obitelj isticala zbog njena strateškog položaja u austrijskom dijelu Istre. U želji za obnovom, 1534. god. državnoj je komisiji predstavljen program obnove kaštela; program je iste godine potvrđen, a komisija je iz državne blagajne izdvojila financijska sredstva za sve radove koji će se na kaštelu odvijati sljedećih godina.⁷⁶ Iako su neki radovi započeti još početkom 16. st. (zbog oštećenja koje je utvrda pretrpjela u ratovima s Mletcima), ono što je izgrađeno ili popravljeno sredinom stoljeća u najvećoj je mjeri odredilo izgled kaštela kakav on ima i danas. Radovi obnove i nadogradnje započeli su 1537. i traju jedanaest godina, do 1548., a vodio ih je majstor Martin iz Lugana.⁷⁷ Većina je tih radova bila u svezi s osnaživanjem fortifikacijskih dijelova utvrde, a učinjene su i određene promjene u svezi sa stambenim dijelovima kaštela – obnovu i izgradnju soba, kuhinje, štala, magazina, itd. Godine 1537. postavljeni su temelji iznad Pazinske jame koji su omogućili izgradnju novih elemenata stambene funkcije koju kaštel sve više poprma – grade se kantine, žitnice, štala i spremišta te spavaonice za posluhu i vojnike. Do ulaza je postavljena nova cisterna, a stara je kuhinja u dvorištu srušena i zamijenjena novom, izgrađenom do kvadratne kule na istoku.⁷⁸ U tom je razdoblju srušen crkveni zvonik i crkvice koji su se nalazili unutar kaštela, a namjera je majstora Martina bila da se izgradi nova, u stilu njemačke renesanse.⁷⁹ Projekt za crkvu bio je izrađen još 1534. god., ali ona nije sagrađena za vrijeme obitelji Mosconi ni majstora Martina, već u 17. st. kada Knežijom upravlja obitelj Auersperg. Izrađeni su bili također i projekti za dodatne bastionske zemljane utvrde ispred kvadratne kule na istoku i polukružne kule na sjeveru, ali oni nikad nisu realizirani.⁸⁰ Osim navedenih značajnijih radova u unutrašnjosti kaštela, popravci su izvedeni na vanjskoj i unutrašnjoj fasadi te

⁷³ DE FRANCESCHI, *Storia documentata...*, str. 180–185.

⁷⁴ *Isto*, str. 73–76. Pazinsku knežiju talijanski je trgovac Alessio Mosconi službeno otkupio 1. srpnja 1532. za 260 000 rajnskih forinti. Obitelj je u Pazinu ostala i nakon prodaje Knežije i kaštela obitelji Swetkovitz, a njihova je vlast za Knežiju bila vrijeme blagodati. Osim obnove pazinskog kaštela, svojim su pravednim i časnim upravljanjem poticali ponovni razvoj gospodarstva i naseljavanje opustjelih dijelova Knežije.

⁷⁵ *Na ist. mj.*

⁷⁶ *Isto*, str. 184–185; NADILO, »Tisućljetna utvrda...«, str. 249.

⁷⁷ DE FRANCESCHI, *Storia documentata...*, str. 184–185; MAVAR, *Pazinski kaštel...*, str. 4; NADILO, »Tisućljetna utvrda...«, str. 249–250.

⁷⁸ MAVAR, *Pazinski kaštel...*, str. 3–4 i 11; NADILO, »Tisućljetna utvrda...«, str. 248.

⁷⁹ DE FRANCESCHI, *Storia documentata...*, str. 181–185.

⁸⁰ Bruno MILIĆ, *Razvoj grada kroz stoljeća 3 – Novo doba*, ŠK, Zagreb, 2002., str. 39–40. Projekti za izgradnju zemljanih utvrda bili su česta praksa u zaštiti srednjoeuropskih gradova nakon promjene prakse ratovanja i početka uporabe vatrenog oružja. Naime, u slučaju topovskog napada, oni su štitili kamene zidine tako da pri udaru u nasip nikakva šteta nije učinjena zidinama i kulama. MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 364; NADILO, »Tisućljetna utvrda...«, str. 249; Andrej ŽMEGAČ, *Bastioni jadranske Hrvatske*, Zagreb, 2009., str. 14–15, 143 i 155–159.

zidinama i kulama. Unutrašnja i vanjska fasada te kuhinja i sobe kaštela dekorirane su u stilu njemačke fortifikacijske arhitekture, kako ističu Krizmanić i Vučić Šneperger⁸¹, a osobito se ističu kasnogotičke kruškolike i kvadratne puškarnice, strijelnice te konzole stražarskog ophoda.⁸² Što se tiče kula i zidina, u vrijeme obitelji Mosconi započeli su radovi na izmjeni vanjskog izgleda utvrde, ali oni su u potpunosti realizirani tek u vrijeme kada je Knežiju preuzeo Adam Swetkovitz, u drugoj polovici 16. stoljeća.⁸³

Glavni je ulaz u kaštel od samih početaka izgradnje bio na istoku, kroz kvadratnu kulu koja je dominirala pogledom na kaštel, a istovremeno je služila kao izvidnica. Na glavnu kvadratnu kulu nadovezivale su se zidine, glavni obrambeni element fortifikacijske arhitekture koje su još od 15. st. bile okružene »bedemskim ophodnim putem sa zupčanom ogradom i okomitim ispustima«. ⁸⁴ U drugoj se polovici 16. st. ophodi na nekim dijelovima jačaju, a na nekim pak ruše. Na istočnom su dijelu, radi snažnije obrane, ophod i zidine ojačani, a i istočna kvadratna kula osnažena je većim kamenim blokovima.⁸⁵ Sa sjeverne su strane, naprotiv, snažne zidine s ophodnim galerijama bile srušene šezdesetih godina 16. st. kako bi na njihovu mjestu mogla započeti izgradnja polukružne kule koja je završena 1570. godine.⁸⁶ Takve su drastične promjene izgleda određene promjenama u načinu ratovanja i vojnoj arhitekturi. Iako se promjene na fortifikacijskoj arhitekturi (uvjetovane promjenom u načinu ratovanja) u Europi događaju već sredinom 15. st., na pazinskom su Kaštelu zabilježene nešto kasnije.⁸⁷ Uvođenjem sve težeg vatrenog oružja u ratnu praksu, srednjovjekovne su gradske utvrde bile ugrožene. Njihove visoke zidine i kvadratne uske kule postaju lakim metama i nisu mogle odoljeti topničkim napadima pa se iz toga razloga one zamjenjuju kulama polukružnog oblika.⁸⁸ Osim polukružnoga oblika kule, dodatni je značaj pazinske okrugle kule istaknut izgradnjom zatvorenih ophodnih galerija u njezinim gornjim dijelovima što je braniteljima omogućavalo bolji nadzor nad okolnim prostorom.⁸⁹ Smještaj kule na denivelaciji sjevernog dijela također je omogućio, u slučaju približavanja opasnosti kaštelu, jednostavnije odupiranje i obranu jer je denivelacija činila prepreku ulazu u kaštel. Za ulazak u središnji dio utvrde bilo je potrebno proći kroz ulaz utvrđen

⁸¹ KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, str. 18.

⁸² MAVAR, *Pazinski kaštel...*, str. 2–3 i 17.

⁸³ DE FRANCESCHI, *Storia documentata...*, str. 76 i 186–189.

⁸⁴ MAVAR, *Pazinski kaštel...*, str. 3–4; NADILO, »Tisućljetna utvrda...«, str. 248.

⁸⁵ DE FRANCESCHI, *Storia documentata...*, str. 184–185; Marijan RIMANIĆ, *Pazinski grb: postanak i razvitak grba grada Pazina*, Doma, Pazin, 2006., str. 30–31.

⁸⁶ FOSCAN, »I fondamenti storico-giuridici della contea d'Istria...«, str. 431–432; DE FRANCESCHI, *Storia documentata...*, str. 188–189; MOHOROVIČIĆ, *Utvrđeni gradovi...*, str. 92.

⁸⁷ MILIĆ, *Razvoj grada kroz stoljeća 3...*, str. 39. Barut je u Europi otkriven početkom 14. stoljeća što je uvjetovalo promjene u ratovanju, prvenstveno korištenje topova, što je nadalje odredilo promjene u fortifikacijskoj arhitekturi. MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 361–362; DE FRANCESCHI, *Storia documentata...*, str. 186–189.

⁸⁸ MILIĆ, *Razvoj grada kroz stoljeća 3...*, str. 5–7. Izgradnjom polukružnih kula lakše se nadziralo okolni, pristupni prostor kaštelu. Isti je efekt postignut i snižavanjem visine zidina i postojećih kula, čime je bio otežan napad u više zone utvrde.

⁸⁹ *Na ist. mj.*; MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 308–309 i 360–361; NADILO, »Tisućljetna utvrda...«, str. 250.

tornjićima preko pokretnog mosta smještenog nad jarkom dubokim nekoliko metara.⁹⁰ Izgradnjom rampe, osim što je bio otežan ulaz u dvorišni dio utvrde, svladavao se strmi međuprostor između dvorišta kaštela i pristupne ceste.⁹¹ Krizmanić i Vučić Šneperger ističu kako se, osim ulaza preko pokretnog mosta, u kaštel moglo ući i kroz podnožje okrugle kule, čiji je lučno nadsvodeni ulaz i danas vidljiv.⁹² Nakon završetka izgradnje kule i reguliranja ulaska u kaštel, istočni ulaz kroz kvadratnu kulu polako gubi svoj značaj i pomaknut je kroz novoizgrađenu kulu na sjeveru. Dio ulaza u kvadratnu kulu – polukružni luk, vidljiv je i danas u njenoj unutrašnjosti.⁹³ Iako je kvadratna kula bila simbol grada od vremena izgradnje kaštela, nova je sjeverna kula preuzela njenu ulogu, a danas je ona najmonumentalnija i najbolje očuvana od svih pazinskih kula.

Oblikovanjem okrugle kule i izgradnjom pokretnog mosta, kaštel i naselje unutar njega bili su bolje zaštićeni od potencijalne opasnosti sve do 19. st. kada je, zatrpavanjem jarka i spuštanjem rampe omogućeno spajanje dotad razdvojenih dijelova grada – kaštela i predgrađa. Aktivne promjene izgleda i funkcije kaštela tijekom cijelog 16. st. utjecale su i odredile smjer nadogradnje i promjena ne samo kaštela nego i naselja unutar i izvan gradskih zidina.

Izgradnja gradskog podgrađa unutar zidina

Kada je riječ o srednjovjekovnom urbanizmu središnje Istre, naselja su se razvijala izvan antičkih urbanih modela, čime su razvila sebi svojstvenu urbanu morfologiju.⁹⁴ Oko utvrđene feudalčeve rezidencije razvija se srednjovjekovno naselje, potaknuto izgradnjom utvrde, dok se neutvrđeno podgrađe razvija s druge strane zidina.⁹⁵ U slučaju Pazina, pretpostavlja se kako se zapadni dio grada, koji je bio zaštićen zidinama, razvijao i izgrađivao usporedno s izgradnjom kaštela. Pretpostavlja se kako se prostor podno utvrđene feudalčeve rezidencije razvijao još od 14., kada je sagrađeno tek nekoliko objekata, dok je tijekom 15. st. naselje štićeno zidinama u gusto izgrađeno stambenim objektima

⁹⁰ MILIĆ, *Razvoj grada kroz stoljeća 3...*, str. 39–40. Osim izgradnjom zemljanih nasipa i polukružnih kula, i pokretni su mostovi bili jedan od novih obrambenih elemenata fortifikacijske arhitekture 16. stoljeća. Opkopi su ujedno štitili ulaz u grad, otežavali njegov pristup sa svih strana, a materijal dobiven kopanjem jaraka iskorišten je za izgradnju baš spomenutih zemljanih nasipa. MOHOROVIČIĆ, *Utvrdjeni gradovi...*, str. 92.

⁹¹ KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, str. 17–18; MOHOROVIČIĆ, *Utvrdjeni gradovi...*, str. 92.

⁹² KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, str. 17–18.

⁹³ FOSCAN, »I fondamenti storico-giuridici della contea d'Istria...«, str. 431; RIMANIĆ, *Pazinski grb...*, str. 29.

⁹⁴ HUIĆ – OBAD ŠĆITAROCI, »Draguč u Istri...«, str. 330. Draguč je tipičan primjer (kako autori navode) »paradigmatskog tipa naselja« čija je izgradnja potaknuta izgradnjom feudalčeve rezidencije. Iako je tijekom 16. stoljeća Draguč bio pod vlašću Mletačke Republike (od 1523.), njegovi srednjovjekovni urbanistički temelji te razvoj tijekom kasnijih razdoblja slični su onima izgradnje Pazina.

⁹⁵ *Isto*, str. 331–332. Draguč je 1294. godine grof Albert II. Gorički poklonio vlasniku obližnje Kašćerge kao vjenčani poklon, a pedesetak godina kasnije pripojen je Pazinskoj knežiji, što objašnjava vezu između Pazina i Draguča, glede sličnosti u urbanističkom razvoju i izgradnji.

bogatijih podanika pazinskoga kneza.⁹⁶ Tijekom 16. st. taj je dio grada bio u potpunosti izgrađen.⁹⁷ No, konzervatorskom analizom postojećeg stanja, koju su 1997. god. proveli arhitekti Atilio Krizmanić i Boris Vučić Šneperger, utvrđeno je da od originalne izgradnje iz razdoblja 16. st. nije baš mnogo toga ostalo očuvano. Talijanski publicist Dario Alberi, autor enciklopedijskog vodiča Istre naslova *Istria: storia, arte, cultura*, navodi kako je zapadni predio djelomice uspio očuvati izgled naselja i građevina nastalih i sagrađenih tijekom 16. st.,⁹⁸ ali osim vidljivih i zabilježenih preinaka na kaštelu, arhitekti iz ovog dijela grada, prigodno nazvanoga – *Kaštel*, donose analize samo nekoliko stambenih objekata koji su u ruševnu ili poluruševnu stanju.

Dio grada koji je bio obuhvaćen zidinama kaštela, danas čine dvije paralelno izgrađene ulice smjera istok – zapad, od feudalčeve rezidencije do današnjeg turističkog ulaza u jamu.⁹⁹ Identičan, linearni smjer pružanja obiju ulica tijekom izgradnje naselja u 16. st. određen je, smatraju Krizmanić i Vučić Šneperger, postojanjem ranoromaničkog naselja koje je odredilo eliptičan oblik naselja unutar zidina.¹⁰⁰ Kasnogotička, odnosno renesansna izgradnja naselja podno feudalčeve rezidencije počiva na srednjovjekovnom planu grada¹⁰¹ pa je razvitak naselja na tom mjestu tijekom 16. st. slijedio ranije postavljene temelje izgradnje.¹⁰² Stambena je izgradnja u većoj mjeri definirana obnovom i nadogradnjom postojećih objekata, dok su novi objekti nicali na mjestu starijih, porušenih građevina, na taj način popunjavajući prazne urbanističke čestice.¹⁰³ Iako je malo od izvornih građevina danas vidljivo, smatra se da su one bile stambenog karaktera, skromnih stilskih značajki kasne gotike i rane renesanse kontinentalne Europe,¹⁰⁴ a bile su građene prema željama i mogućnostima njihovih vlasnika.

⁹⁶ KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, Prilog III: Broj nacrt 3.3 Stanje u razdoblju 14. stoljeća i 3.4 Stanje u razdoblju 15. i 16. stoljeća; MATEJČIĆ – MATIJAŠIĆ, »Pazin«, u: *Istarska enciklopedija...*, str. 576.

⁹⁷ *Na ist. mj.*

⁹⁸ Dario ALBERI, *Istria: storia, arte, cultura*, Lint, Trst, 1997., str. 854.

⁹⁹ *Valvasorova* se ulica pruža od *Trga Istarskog razvoda* (trg ispred kaštela) do turističkog ulaza u Jamu; usporedno s njom isti je smjer pružanja sjevernije od dviju ulica, imena *Ulica Bune kmetova*.

¹⁰⁰ KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, str. 17.

¹⁰¹ MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 348–349; MILIĆ, *Razvoj grada kroz stoljeća 3...*, str. 104–111.

¹⁰² HUIĆ – OBAD ŠČITAROCI, »Draguč u Istri...«, str. 332. Ulice se pružaju okomito na kaštel, koji im je ishodište. U slučaju Dobrinja, najstarije kuće formirale su dva pravocrtna ulična pravca koji se pružaju od župne crkve sv. Stjepana. Bradanović navodi kako je takav primjer razvoja naselja moguće naći diljem Europe, a tipični su primjeri na tlu Istre spomenuti Draguč i Hum; BRADANOVIĆ, »Razvitak naselja na kvarnerskim otocima...«, str. 144.

¹⁰³ MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 360. U razdoblju između 16. i 19. stoljeća novi se gradovi više ne osnivaju (iznimka je Novi svijet), nego se samo nadograđuju, što potvrđuje i primjer Pazina; NADILO, »Tisućljetna utvrda...«, str. 250.

¹⁰⁴ »Kaštel«, u: *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, 2 D-Ini, ur. Andre MOHOROVIČIĆ, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 1962., str. 435–436. Općenito je važno napomenuti kako je kasnogotička i renesansna arhitektura na području Hrvatske imala više utilitarni nego dekorativni karakter, za razliku od tadašnjih središta umjetnosti (npr. Italije, Njemačke, Francuske). Dekorativni elementi, naročito arhitekture s područja austrijske Istre, škrti su i prilično jednostavni, većinom nadvratnici i dovratnici s uklesanim godinama izgradnje ili motivom klesarske radionice te poneki konzolni nosač, grlo zdenca i slično.

*Ulica Bune kmetova, ruševine kuća
povezanih mostom*

Prvi značajni ostatci izgradnje 16. st. vidljivi su na prostoru bivšeg ulaznog dijela, danas nasuprot sjevernoj polukružnoj kuli. Jarak koji je odvajao kaštel i pristupnu mu ulicu na početku je 19. st. zatrpan, ulica je popločena i danas nas ona vodi na trg ispred kaštela, dok se s desne strane nalazi ulaz u *Ulicu Bune kmetova*. Smještena na samom ulazu u taj dio grada nalazi se, kako talijanski pisac Dario Alberi navodi, »najočuvanija građevina u (polu)izvornom stanju«, ¹⁰⁵ čemu možemo zahvaliti intervencijama sve od 16. pa do 19. stoljeća. S obzirom na smještaj građevine, moguće je zaključiti kako je ona nekad činila dio obrambenoga zida koji je zatvarao grad i predstavljala ulaz u zidinama branjeni dio grada. ¹⁰⁶ Prema stilskim karakteristikama glavnog pročelja vidljiva je prisutnost talijanske arhitekture 17. i 18. st., ali temelji su te kuće postavljeni mnogo ranije, početkom 15. stoljeća. Od cijelog objekta, ostatci 15. i 16. st. danas čine jednu četvrtinu građevine – njen jugoistočni blok, gdje se nalazi i jedan od ulaza u građevinu. Pristup jugoistočnom dijelu građevine čini popločeno ulazno dvorište veličine svega nekoliko metara kvadratnih, a ulazi se kroz portal baroknih stilskih karakteristika, sastavljen od robusnih, grubo obrađenih kamenih blokova, sa zaglavim kamenom oblika dijamanta. Dvorište je ozidano i popločeno lomljencima koji su vjerojatno ostatci barokne pregradnje 17. i 18. stoljeća. ¹⁰⁷ Iako su zidovi dvorišta prekriveni žbukom, na jednom od njih vidljiv je zazidani dio lučnog otvora, vjerojatno ulaza u nekadašnje podrumске prostorije građevine, a isti je lučni otvor vidljiv i u unutrašnjosti iste. Osim vidljivog lučnog otvora (koji je vjerojatno nekad bio

¹⁰⁵ ALBERI, *Istria: storia...*, str. 854.

¹⁰⁶ Marijan BRADANOVIĆ, »Graditeljstvo Lovrana u kasnom srednjem i ranijem novom vijeku«, *Zbornik Lovranščine*, knj. 1, Lovran, 2010., str. 237. Na južnom gradskom zidu lovranskih zidina smještena je kuća baroknih pročelnih karakteristika u čijem su podrumskom dijelu vidljivi dijelovi obrambenog zida. MOHOROVIČIĆ, *Utvrdeni gradovi...*, str. 46–49.

¹⁰⁷ KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, str. 17–18 (Identifikacijski list građevine: blok V, zgrada 4).

ulaz s ulice), u sredini podrumske prostorije moguće je uočiti i temelje kvadratne kule kaštela koja je bila sagrađena tijekom 15. st. i predstavljala je jedan od ulaza u kaštel.¹⁰⁸ U prostoru između vanjskog sjeveroistočnog zida i temelja kule nalazi se stubište koje vodi na gornje katove. Taj je zid, koji predstavlja originalni ostatak kvadratne kule iz 15. stoljeća, iskorišten kao zid kuće.¹⁰⁹ Na gornjim su etažama vidljivi neki od elemenata »tipične sjeverne kasne gotike«¹¹⁰ – prozori te renesansni mašikuli sa zaobljenim erkerima. Tri takva terasasta rješenja raščlanjuju južnu i istočnu fasadu kuće, a vjerojatno se isto takvo rješenje nalazilo i na glavnom, sjevernom pročelju, prije negoli je ono u 18. st. dobilo današnji oblik. Iste su terase s masivnim, zaobljenim erkerima vidljive i na kaštelu – na ophodnom putu koji je dobio pri kraju 15. st., te koji je oblikovan intervencijama obitelji Mosconi. Postojanje renesansnih mašikula jednakih onima na kaštelu potvrđuje činjenicu da je jugoistočni dio te građevine nekad bio fizički povezan s kaštelom, vjerojatno do kraja 16. st. kada je izgrađena sjeverna polukružna kula. Krizmanić i Vučić Šneperger smatraju da je možda kula izgledom bila nadahnuta arhitekturom sjevernih vijećnica, kao onih u Krakovu ili Gdansku.¹¹¹

S južne strane tog stambenog objekta spuštamo se u *Ulicu Bune kmetova*. Pristup joj je zapravo moguć sa zapadne strane, iz smjera Jame, jer je ulaz u ulicu u tom dijelu zatvoren trima stambenim objektima u ruševnu stanju. Sva su tri objekta sagrađena krajem 15. i početkom 16. st., a njihov smještaj uz i na gradskim zidinama, kao i izraziti kasnogotički stilski elementi oblikovanja portala i prozora, sugeriraju značaj i moć njihovih investitora.¹¹² Prvi je objekt zidom povezan za prije opisanu građevinu, ali je danas taj prostor potpuno srušen. Jedino što je ostalo ogradni su zidovi građevine te portal, sličan onome bivše kvadratne kule, pa je sigurno kako je i ta građevina činila dio obrambene linije zidina.¹¹³ Portal čine veći fino obrađeni kameni blokovi. Na dovratnicima se (u razini očiju) sa svake strane nalazi po jedan kameni blok čije su plohe šiljasto oblikovane, a na lučnom se dijelu u sredini nalazi zaglavni kamen s uklesanim pomalo nečitkim natpisom (možda godina 1358.?). S obzirom na analizu koju su proveli Krizmanić i Vučić Šneperger, prema stilskim karakteristikama i vremenu izgradnje susjednog objekta zaključeno je kako je ta zgrada bila sagrađena u 14. st., s preinakama zbog stambene funkcije objekta, učinjenim u 15. i 16. stoljeću.¹¹⁴ Niže u istoj ulici, mostom su povezana dva stambena objekta, oba u ruševnu stanju. Iako most koji ih povezuje predstavlja intervenciju u 19. st., konzervatorskom je

¹⁰⁸ *Na ist. mj.* Ostatci su temelja smješteni u sredini prostora, a od gradskog sjeveroistočnog zida odmaknuti su oko 3 metra.

¹⁰⁹ *Isto*, str. 18. I u slučaju kršanskog podgrađa kućni su nizovi korišteni kao supstitut zidinama, dok neke kuće koriste zidine kao začelja; BRADANOVIĆ, »Arhitektonski razvoj Kršana...«, str. 4.

¹¹⁰ KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, str. 18.

¹¹¹ *Na ist. mj.* Navedene vijećnice u Krakovu i Gdanjsku također su sagrađene u kasnogotičkoj maniri. Tornjevi vijećnica pokazuju određene sličnosti s oblikovanjem južnog i istočnog plašta ove građevine – jednostavno pročelje raščlanjeno je i naglašeno samo renesansnim mašikulama.

¹¹² *Isto*, str. 19 (Identifikacijski listovi građevina: blok V, broj zgrade 1 – 3).

¹¹³ BRADANOVIĆ, »Arhitektonski razvoj Kršana...«, str. 4 i 15–17; HUIĆ – OBAD ŠĆITAROCI, »Draguć u Istri...«, str. 333.

¹¹⁴ KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, str. 18–19.

analizom utvrđeno kako su oba sagrađena u prvoj polovici 16. st., s kasnogotičkim stilskim karakteristikama. O vremenu nastanka svjedoči grb uzidan na pročelju kuće, na lijevoj strani ulice s uklesanom 1535. godinom. Na toj se kući nalaze i erkeri nalik onima na jugoistočnoj fasadi stambenoga objekta s ulaza u ulicu, sagrađenog na temeljima bivše kvadratne kule.¹¹⁵ I te se dvije građevine, nažalost, danas nalaze u ruševnu stanju pa je teško rekonstruirati njihov raniji izgled.

S trga ispred kaštela *Valvasorova* nas ulica usmjerava zapadno, prema ulazu u Jamu. U toj su se ulici od početka 16. st. uzdizale građevine u stilu njemačke stambene arhitekture¹¹⁶ tog vremena, ali su one – zbog pregradnji kasnijih razdoblja, ponajviše zbog bombardiranja grada u Drugom svjetskom ratu – završile u ruševinama. Jedna se kuća, čiji su ostaci zidova i danas vidljivi, naročito isticala svojim izgledom i dekorativnim elementima. Bila je to kuća talijanske obitelji Rapicio koja se u Pazinu nastanjuje tijekom 16. stoljeća.¹¹⁷ Obitelj Rapicio bila je ugledna i bogata talijanska obitelj, a njeni su članovi – zbog časte povijesti svoje obitelji i bračnih veza – obnašali važne funkcije unutar Knežije od 16. do 18. stoljeća.¹¹⁸ Kuća Rapicio sagrađena je vjerojatno početkom 15. st. kao dio fortifikacije (dio obrambenih zidina) kaštela, a svoj puni sjaj doživljava tijekom pregradnji 16. stoljeća.¹¹⁹ Zbog stalnih obnova i dograđivanja sve do sredine 20. st. kada je u bombardiranju srušena, izvornih ostataka, kao i onih kasnijih pregrađivanja, ima jako malo. Zbog ruševna stanja teško je danas ondje razabrati išta preciznije o izgledu kuće i pregradnjama, ali tu pomažu razglednice koje su nastale krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Ono što je vidljivo iz konzervatorske podloge tlocrt je građevine pravokutnog oblika s izbočenim kvadratnim dijelom (vjerojatno vidikovcem) nad ponorom Jame.¹²⁰ Na nekoliko razglednica iz 19. st. vidljiv je i njen tadašnji vanjski izgled.¹²¹ Bila je to dvokatnica, s prizemnim gospodarskim dijelom te tavanom. Unutrašnja i vanjska fasada bile su vrlo jednostavne, oblikovane prozorskim otvorima s kamenim okvirima. S istočne vanjske strane kuće vidljiva su dva konzolna nosača, vjerojatno iz vremena izgradnje, koja su možda služila kao temelj vanjskoga balkona. Na južnom zidu, onom prema Jami, s

¹¹⁵ *Isto*, str. 19.

¹¹⁶ *Isto*, str. 18; HUIĆ – OBAD ŠĆITAROCI, »Draguć u Istri...«, str. 333.

¹¹⁷ DE FRANCESCHI, *Storia documentata...*, str. 223. Obitelj Rapicio bila je poznata i bogata obitelj čije je podrijetlo djelomice nepoznato. Dok talijanski izvori navode kako je obitelj podrijetlom iz Lombardije, De Franceschi kao rodni grad navodi Trst. Bilo kako bilo, obitelj Rapicio sa sjevera Italije dolazi tijekom 16. i u Pazinu ostaje sve do kraja 19. stoljeća. Usp. također: ALBERI, *Istria: storia...*, str. 855. <http://digilander.libero.it/Trieste.Storia/famiglie.R.index.html>

¹¹⁸ De Franceschi ističe kako su svi članovi obitelji Rapicio bili obrazovani i bavili se ekonomijom, čime su i zaslužili status uglednika Knežije. Između njih isticao se Fabrizio Rapicio, nećak čuvenog biskupa iz 16. stoljeća, Andree Rapicia. Fabrizio je, ističe De Franceschi, u drugoj polovici 17. stoljeća bio prvi kancelar Knežije; DE FRANCESCHI, *Storia documentata...*, str. 223.

¹¹⁹ KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, str. 18 (Identifikacijski list građevine: blok I, zgrada 3); BRADANOVIĆ, »Arhitektonski razvoj Kršana...«, str. 4 i 13.

¹²⁰ KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, str. 18.

¹²¹ Marija IVETIĆ, *Pazin na starim razglednicama*, Grad Pazin, Pazin, 2000., str. 35–36. Izgled kuće moguće je razaznati i na grafici Johanna Weicharda Valvasora iz 17., kao i na prikazu Pazina iz sredine 19. stoljeća, nepoznatog autora.

unutrašnje su strane vidljivi ostatci (renesansnog) portala ukrašenog plitkom reljefnom dekoracijom, vjerojatno s početka 16. stoljeća.¹²² Portal se sastoji od dvaju kvadratnih dovratnika koji su povezani jednostavnim kapitelima te polukružnim lukom sa zaglavnom kamenom. Reljefna dekoracija ukrašava oba dovratnika, kao i polukružni luk koji ih vezuje. S lijeve strane većeg portala vidljivi su ostatci manjeg prozorskog otvora s naglašenim i obrađenim okvirom. Taj je manji portal uzidan u prozor koji s vanjske strane fasade ima polukružni luk.

Osim kuće Rapicio, na središnjem se trgu nalazi još jedna građevina čiji su temelji postavljeni u 16. stoljeću. Nekad stambena, a danas poslovna zgrada Državnog arhiva u Pazinu, očuvana je u vrlo dobru stanju. Temelji su građevine postavljeni vjerojatno početkom 16., dok je zgrada pregrađivana tijekom 18. i 19. stoljeća.¹²³ Smještaj u neposrednoj blizini kaštela, kao i pregradnje kasnijih razdoblja, vjerojatno su utjecale na dobru očuvanost građevine, iako se ona ne ističe svojim stilskim karakteristikama. To je jednostavna građevina pravilna pravokutnog tlocrta i jednostavna oblikovanja pročelja. Pročelje je horizontalno podijeljeno na prizemni dio i dvije etaže, a raščlanjeno je prozorskim otvorima u gornjim dijelovima te vratnim otvorima u prizemlju.

Na kraju današnje *Valvasorove ulice* očuvan je još jedan skroman stambeni objekt, koji je, prema mišljenju Krizmanića i Vučić Šnepergera, sagrađen krajem 15. stoljeća. Stambena je jednokatnica s triju strana ograđena zidom, koji je (kao u slučaju kuće Rapicio) sagrađen kao dio fortifikacije.¹²⁴ Konzervatori navode kako je objekt datiran na kraj 15. st. s obzirom na vidljive ostatke na glavnoj fasadi građevine – okvire prozora i vratiju. Smatraju također kako su značajnije preinake učinjene tijekom 16. st., o čemu svjedoči i zdenac za sakupljanje vode smješten u dvorištu kuće; na grlu cisterne zdenca nalazi se grb s uklesanom godinom 1575., što sugerira preinake i nadogradnje tijekom 16. stoljeća.¹²⁵

Gradsko predgrađe na istoku

Osim naselja unutar zidina, uz prilazni se put Kaštelu također gradi i razvija naselje siromašnijih stanovnika Knežije. Mohorovičić ističe kako se tip *aglomeriranog naselja* od 11. do 16. st. razvija u svim dijelovima Istre, a povezuje se prvenstveno uz izgradnju predgrađa kaštela.¹²⁶ U slučaju Pazina, razvoj i rast izvan utvrđenih zidina grada povezan je s dvjema točkama – kaštel na zapadu, koji predstavlja političko i vojno uporište, središte

¹²² KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, str. 18.

¹²³ *Isto*, str. 18, Prilog III, Broj nacrt 3.4 Stanje u razdoblju 15. i 16. stoljeća (Identifikacijski list građevine: blok II, zgrada 1); HUIĆ – OBAD ŠČITAROCI, »Draguč u Istri...«, str. 333. Pretpostavlja se kako su se kuće reprezentativnijeg izgleda (stambene namjene) gradile uz »glavni« ulični tok, bliže utvrdi.

¹²⁴ KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, str. 18, Prilog III, Broj nacrt 3.4 Stanje u razdoblju 15. i 16. stoljeća (Identifikacijski list građevine: blok I, zgrada 6).

¹²⁵ *Isto*, str. 18.

¹²⁶ MOHOROVIČIĆ, »Razvoj urbanih cjelina...«, str. 330.

uprave i sigurnosti, uz čije se zidine gradi predgrađe *Buraj*, te crkvu sv. Nikole na sjeveru, koja predstavlja vjersko središte grada.¹²⁷

S istočne strane zidina kaštela tijekom 16. st. vjerojatno se, kao i u unutrašnjosti, postupno razvijalo manje naselje siromašnijih stanovnika – ratara i poljodjelaca. Taj je dio naselja izgradnjom od 16., a naročito tijekom 17. i 18. st., postao predgrađem utvrdi iznad ponora, nazvano *Buraj*.¹²⁸ Gradsko predgrađe vjerojatno nema svoje temelje u vrijeme izgradnje kaštela, već je ono nastajalo izgradnjom od 15. st., po smirivanju političkih i gospodarskih prilika.¹²⁹ No, ostataka koji bi o tome svjedočili nema. Možemo ipak pretpostaviti kako su naselje koje je tijekom 16. st. nastajalo i raslo na brdašcu istočno od zidina činili stambeni objekti siromašnijih građana, seljaka i poljodjelaca, domaćih stanovnika, ali i doseljenika iz Dalmacije, sjeverne Italije ili s Učke i Ćićarije.¹³⁰ Predgrađe je nastajalo spontano, neplanski, neograničeno starijim temeljima ili zidinama, a postupno se oblikovalo u stambeno-gospodarsku cjelinu koja se tijekom stoljeća širila i nadograđivala.¹³¹ Naseljavanje istočno od zidina kaštela istovremeno je stanovnicima omogućilo obranu u slučaju opasnosti, ali i blizinu obradivim površinama od kojih su preživljavali.¹³² Zanimljivo je napomenuti kako se pazinsko predgrađe ne izgrađuje neposredno s vanjske strane zidina već nešto dalje, uzbrdo. Razlog je tome, kako navodi Camillo de Franceschi, opasnost od turskih upada i rušenja. Naime, tijekom 15. st. manji je broj kuća (koje su tada činile predgrađe) bio sagrađen neposredno uz zidine, koristeći ih kao svoj začelni zid.¹³³ Međutim, Nikola Rauber, koji je Knežijom upravljao u drugoj polovici 15. st.,¹³⁴ zaključio je kako bi u slučaju napada neprijatelju zbog toga bio olakšan upad u kaštel. Rauber je tada naredio demoliranje kuća prislonjenih uz zidine i kvadratnu kulu kaštela, na čijem je mjestu podignuta nova fortifikacijska konstrukcija.¹³⁵

¹²⁷ Na ist. mj. Takozvana *aglomerirana naselja* razvijala su se uz glavni ulični tok pristupne ulice koja je vodila svojevrsnom središtu grada – najčešće kaštelu ili utvrdi. U slučaju Pazina postoje dvije takve ulice – dva naselja; ulica koja vezuje predgrađe s kaštelom, kao i ona usmjerena župnoj crkvi na sjeveroistoku.

¹²⁸ Prema Ujčiću ime *Buraj* potječe od talijanske riječi *borea (boreale)* što znači sjeverni, a označava smjer ulice (Tugomil UJČIĆ, *Castrum Pisinum* 983. *Bilješke povodom tisućgodišnjice grada Pazina*, Istratisak, Pazin, 1983., str. 2). De Franceschi navodi kako ime možda potječe od talijanske riječi *bauerei*, a označavalo je okupljalište poljoprivrednika i seljaka (DE FRANCESCHI, *Storia documentata...*, str. 178). Nadilo navodi kako ime možda potječe od njemačke riječi *bauer* čije je značenje seljak; NADILO, »Tisućljetna utvrda...«, str. 249.

¹²⁹ MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 307 i 309; HUIĆ – OBAD ŠĆITAROCI, »Draguć u Istri...«, str. 330 i 332. Kao i u slučaju Draguča, podgrađe zaštićeno zidinama razvija se usporedno s utvrdom dok je razvoj predgrađa datiran razdobljem 15. i 16. stoljeća te kasnijim nadogradnjama.

¹³⁰ DAROVEC, *Pregled istarske povijesti...*, str. 58–60.

¹³¹ MOHOROVIČIĆ, »Razvoj urbanih cjelina...«, str. 330–331.

¹³² MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 307 i 309.

¹³³ BRADANOVIĆ, »Arhitektonski razvoj Kršana...«, str. 4; HUIĆ – OBAD ŠĆITAROCI, »Draguć u Istri...«, str. 331–332.

¹³⁴ Vjekoslav BRATULIĆ, »Urbani pazinskog feuda«, *Vjesnik historijskih arhiva Rijeke i Pazina*, sv. 8 – 9, Rijeka – Pazin, 1963. – 1964., str. 57–58. Knežiju preuzima 12. lipnja 1478. obitelj Rauber. Kuće koje su bile sagrađene uz kaštel srušene su dvadesetak godina kasnije; DE FRANCESCHI, *Storia documentata...*, str. 178.

¹³⁵ Na ist. mj.

S obzirom na siromašniju populaciju koja je obitavala u tom dijelu grada, stambeni su objekti bili puno skromnije i jednostavnije oblikovani od onih unutar zidina. Na brdo *Buraj* vodila je jedna ulica koja je predgrađe povezivala s kaštelom, a u središtu naselja je postupno oblikovan manji trg.¹³⁶ Skromniji su stambeni objekti vjerojatno bili zidani u nizovima, stvarajući sami sebi zaštitu u slučaju napada.¹³⁷ Nažalost, tih građevina danas nema, a originalni ostatci koji (možda) postoje, prekriveni su slojem preinaka 18. i 19. stoljeća. Osim izgradnje stambenih objekata, poznato je kako je na početku 16. st. u središtu *Buraja* bila sagrađena manja crkva, što podupire pretpostavke kako je predgrađe kaštela funkcioniralo kao samostalno, neutvrđeno naselje.¹³⁸ Izgradnja crkve i njen izgled nisu dokumentirani (ili su, što je vjerojatnije, dokumenti izgubljeni ili uništeni), ali o njenu izgledu ponajviše svjedoči Valvasorova grafika. Crkva Svih svetih (*Omnius Sancti*) bila je jednostavna jednobrodna građevina, sagrađena u kasnogotičko-renesansnoj maniri. U drugoj polovici 17. st. Valvasor piše kako je crkva imala polukružnu apsidu, jednostavno pročelje ukrašeno rozetom i preslicom iznad ulaza, a na bočnim su se zidovima nalazila po dva jednostavna kvadratna prozora.¹³⁹ Ostataka crkve danas nema i smatra se kako je porušena tijekom izgradnje *Buraja* u 19. stoljeću.

Franjevački samostan Pohoda Blažene Djevice Marije

Osim crkvice Svih svetih, svega stotinjak metara od kaštela još je na početku 15. stoljeća sagrađena jednobrodna franjevačka crkva Majke Božje od Milosti. Razni crkveni spisi svjedoče o postojanju crkve i djelovanju franjevačkog reda od vremena izgradnje crkve, ali o njenu izgledu sve do kraja 15. st. nema puno podataka. Tijekom 15. stoljeća, kao što je već navedeno, na crkvi su odrađeni razni popravci, proširivanja i obnove, a krajem je stoljeća utemeljen i sagrađen i samostanski kompleks.¹⁴⁰ Iz razdoblja 16. st. o crkvi i samostanu nema previše podataka, ali znamo kako je za glavni oltar crkve kupljen poliptih renesansnog slikara Girolama da Santacrocea »Djevica na prijestolju« iz 1536. godine.¹⁴¹ U vrijeme izgradnje pa sve do 17. st., samostanski je kompleks bio fizički odvojen od *Buraja* i kaštela, ali je usprkos tome služio stanovnicima Pazina – bolnica, ljekarna i knjižnica bile su otvorene svima.¹⁴² Ipak, pretpostavlja se kako je, s obzirom na svoj značaj za grad

¹³⁶ HUIĆ – OBAD ŠĆITAROCI, »Draguć u Istri...«, str. 331–332.

¹³⁷ Na ist. mj.

¹³⁸ Na ist. mj.

¹³⁹ DE FRANCESCHI, *Storia documentata...*, str. 230–231; ŠIKLIĆ, »Pazinska prepozitura ...«, str. 332. Valvasor u knjizi *Die Ehre des Herzogthums Crain* navodi kako je na području Pazina u 17. stoljeću bilo 10 crkava, između kojih je i crkva Svih svetih; Eva HOLZ (prir.), »Janez Vajkard Valvasor: Slava vojvodine Kranjske. Peti del. Istra«, u: Darko DAROVEC (ur.), *Stari krajepisi Istre*, Knjižnica Annales Majora, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko i dr., Kopar, 1999., str. 205; KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, str. 19.

¹⁴⁰ ŠTOKALO, »Pet stoljeća Franjevačkog samostana u Pazinu...«, str. 17–21; BUDINICH, *Arhitektonske studije...*, str. 53.

¹⁴¹ Višnja BRALIĆ – Nina KUDIŠ, *Slikarska baština Istre*, Institut za povijest umjetnosti – Centar za povijesna istraživanja, Zagreb, 2006., str. 268.

¹⁴² ŠTOKALO, »Pet stoljeća Franjevačkog samostana u Pazinu...«, str. 17; MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 309.

te blizinu gradskog predgrađa *Buraja*, samostanski kompleks puteljcima bio povezan sa zapadnim obroncima grada.¹⁴³

Izgradnja na sjeveroistoku – župna crkva i hospicij Mosconi

Ako se naselje prvog fokusa *aglomeriranog tipa naselja* razvijalo oko kaštela, drugi se dio naselja razvijao oko župne crkve sv. Nikole na sjeveroistoku.¹⁴⁴ Taj je gotički sakralni objekt dominirao tim područjem i činio njegovo središte, a vjerojatno su u tom dijelu grada (kao i u predjelu oko franjevačke crkve), bili sagrađeni jednostavni, skromni stambeni objekti u vlasništvu siromašnijih građana koji su obrađivali okolnu crkvenu zemlju.¹⁴⁵

O izgledu i veličini naselja oko župne crkve danas ne znamo ništa, a niti jedan objekt originalne izgradnje, nažalost, nije očuvan. Osim pretpostavke o izgradnji stambenih objekata oko crkve, sa sigurnošću možemo utvrditi kako je nedaleko crkve bio sagrađen župni dvor, dok je s njene sjeveroistočne strane sredinom stoljeća sagrađeno svratište za siromašne građane Knežije. Ulicom koja vodi prema crkvi (danas *Prolaz Vincenta od Kastva*), dominirala je kuća prezbitera sagrađena krajem 15. st.,¹⁴⁶ pa pretpostavka o postojanju naselja oko crkve u 16. stoljeću ne bi bila pogrešna. O izgledu kuće danas nemamo podataka, s obzirom na to da je prekrivena slojem izgradnje iz 17. i 18. stoljeća.

Pogled prema župnoj crkvi (lijevo, zgrada prezbitera)

Župna crkva sv. Nikole

Župna crkva sv. Nikole, nakon prigradnje poligonalnoga kasnogotičkog prezbiterija sredinom 15., barem što se arhitekture tiče, nije mijenjala svoj izgled tijekom 16. stoljeća. Ipak, renesansne intervencije vidljive su u obliku skulpture u unutrašnjosti crkve, kao i

¹⁴³ *Isto*, str. 248 i 309.

¹⁴⁴ *Isto*, str. 310–311; MOHOROVIČIĆ, *Utvrdeni gradovi...*, str. 330.

¹⁴⁵ *Isto*, str. 344.

¹⁴⁶ IVETIĆ, *Pazin na starim razglednicama...*, str. 84.

na njenim vanjskim zidovima, a u svezi su s upravom obitelji Mosconi.¹⁴⁷ U unutrašnjosti se crkve, na istočnom zidu apside, nalazi kustodija od bijela mramora, datirana 1541. godinom. Ta je kustodija dar Alessija Mosconija pazinskoj crkvi, a prema I. Matejčiću, primjer je kiparstva sjeverne renesanse, vjerojatno djelo radionice ili kruga slovenskog kipara Osbalta Kittela iz prve polovice 16. stoljeća.¹⁴⁸ Kustodija se sastoji od visokoga konzolnog postolja na kojem je isklesan motiv zmije koja obavija stablo života. Kvadratnu nišu flankiraju dva pilastra podijeljena u dva jednaka dijela, a u svakoj je četvrtini smješten jedan od evanđelista sa svojim atributom. Konstrukciju zaokružuje arhitravni vijenac u čijem je frizu smješten kantaros s biljnom viticom te polukružni zabat s reljefom golubice.

U zidove župne crkve uzidane su također i dvije nadgrobne ploče obitelji Mosconi. Prva se danas nalazi na sjevernom zidu prezbiterija gdje je sekundarno uzidana nakon što je izvađena iz pločnika crkve. Ploča je podijeljena na dva dijela – gornji, gdje se ispod lučnih konstrukcija nalaze četiri simetrično postavljena grba u dva polja, raskošno ukrašena nojevim perjem, te donji s natpisom i posvetom.¹⁴⁹ Druga je nadgrobna ploča također sekundarno postavljena na južnom vanjskom zidu. Ploča je izrađena od bijelog vapnenca, a na pravokutnoj podlozi u plitkom je reljefu isklesan lik anđela koji u svojim rukama drži dva grba – obitelji Pramperg i Mosconi.¹⁵⁰ Na temelju oblikovanja, Matejčić i ovu nadgrobnu ploču pripisuje slovenskoj radionici Osbalta Kittela i datira je sredinom 16. stoljeća (oko 1540.).¹⁵¹

Hospicij Mosconi

Svratište ili hospicij Mosconi osnovan je sredinom 16. st., a službeno je utemeljen 13. svibnja 1544. zahvaljujući oporučnom legatu Giovannija Mosconija.¹⁵² Prema željama

¹⁴⁷ Ivan MATEJČIĆ, »Renesansa«, u: *Istarska enciklopedija...*, str. 683–686. Primjeri renesansne skulpture u austrijskom dijelu Istre vrlo su rijetki i većinom se svode na jednostavne dekorativne elemente pojedinih grbova i nadgrobni ploče. Darovi obitelji Mosconi koji se danas nalaze u pazinskoj crkvi jedini su primjeri takozvane »sjevernjačke« renesanse.

¹⁴⁸ Isto, str. 686. Pretpostavka kako je radionica Osbalta Kittela zaslužna za Mosconijevu kustodiju je utemeljena na sličnosti sa oblikovanjem likova evanđelista navedene kustodije i onih na kamenom oltaru sv. Andrije u ljubljanskoj katedrali; Ivan MATEJČIĆ, »Pazin«, u: *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, knj. 1, ur. Žarko DOMLJAN, Jugoslavenski leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, Zagreb, 1987., str. 543–544; ŠIKLIĆ, *Crkva svetoga Nikole...*, str. 41 i 44.

¹⁴⁹ Marija IVETIĆ, »Nadgrobni spomenici iz 15. i 16. stoljeća na području središnje Istre«, *Pazinski memorijal*, knj. 26 – 27, Katedra Čakavskog sabora za povijest Istre, Pazin, 2009., str. 271–272. Dva su grba nepoznata (donji dio), dok oni gornjeg dijela pripadaju obitelji Mosconi i Pramperg. Natpis i posveta u donjem dijelu ploče svjedoče kako je to nadgrobna ploča žene Alessija Mosconija, EufRASINE; ŠIKLIĆ, »Pazinska prepozitura...«, str. 130–132; DE FRANCESCHI, *Storia documentata...*, str. 78; I. MATEJČIĆ, »Renesansa«, u: *Istarska enciklopedija...*, str. 683–686.

¹⁵⁰ IVETIĆ, »Nadgrobni spomenici...«, str. 271–272. Dva su grba identična onima nadgrobne ploče EufRASINE Mosconi; grb obitelji Mosconi čine dva heraldički suprotstavljena lava (u lijevoj ruci), dok je grb obitelji Pramperg poprečnom gredom podijeljen u dva dijela; DE FRANCESCHI, *Storia documentata...*, str. 78.

¹⁵¹ I. MATEJČIĆ, »Renesansa«, u: *Istarska enciklopedija...*, str. 683–686.

¹⁵² Marija MOGOROVIĆ-CRLJENKO, »Hospitali u Istri u srednjem i ranom novom vijeku«, *Povijesni prilozi*, vol. 23, Zagreb, 2002., str. 113. Giovanni Mosconi bio je sin Alessija Mosconija koji je Knežijom upravljao od 1524. do 1558. godine. Giovanni je svojom oporukom ostavio sva svoja nepokretna dobra i namijenio ih osnivanju hospitala za bolesne i siromašne 1541. godine. Na temelju njegove ostavštine u

osnivača, hospicij je trebao služiti smještaju starijih i nemoćnih, kao bolnica za stanovnike slabijeg imovinskog statusa te kao prihvatilište za beskućnike. Pojedini su dijelovi hospicija funkcionirali i kao škola za djecu iz obitelji slabijeg imovinskog statusa, a dio je Giovannijeve ostavštine bio namijenjen i za miraze djevojkama bez obitelji.¹⁵³ Od vremena osnivanja hospicij je uvijek bio pod jurisdikcijom Pazinske knežije, iako je bilo nekoliko pokušaja crkvenog preuzimanja vlasti.¹⁵⁴ Originalni izgled hospicija moguće je samo djelomice rekonstruirati jer je zgrada tijekom stoljeća izgubila svoje prvotno oblikovanje, kao i namjenu (danas je to stambeni objekt i kamenoklesarska radionica). Ipak, i danas je vidljivo kako je hospicij bio jednostavna jednokatnica pravokutnog tlocrta, pročelja raščlanjenog jednostavnim vratnim i prozorskim otvorima s jednostavnim kamenim okvirima. Uz hospicij je, kao njegov sastavni dio, izgrađena i crkva koja je bila posvećena sv. Antunu Pustinjaku.¹⁵⁵ Poznato je kako je crkva bila vrlo jednostavna, kvadratnog tlocrta i jednobrodna s polukružnom kapelom na sjeveru.¹⁵⁶ U vrijeme izgradnje imala je svoj kampanil s preslicom. On je kasnije pokriven metalnim pokrovom.¹⁵⁷ Kao i plašt hospicija, i crkva je ukrašena s nekoliko jednostavnih prozora, a na zapadnom je zidu vidljiv i portal renesansnih karakteristika sagrađen, poput čitave crkvice, od istarskog lomljenca. Iako se danas ta crkva ne koristi u liturgijske svrhe, u vrijeme izgradnje pa sve do zatvaranja hospicija, u njoj se svakodnevno odvijala liturgija.¹⁵⁸

Razdoblje 16. stoljeća bilo je vrlo živo za Knežiju i naročito za grad Pazin. Nakon mračnih petstotinjak godina iz kojih ne saznajemo ništa o životu u gradu, promjene koje je donijelo 16. st. svjedoče o živoj izgradnji i rastu grada unutar i izvan zidina. Usprkos nemirnu početku, sredina je tog stoljeća obilježena smirivanjem opće političke situacije u cijeloj Istri. Postupnim ponovnim naseljavanjem stanovništva oživjelo je gospodarstvo i ekonomija Knežije. Poboľšanjem sveukupnog stanja unutar i izvan Knežije, oživio je i grad Pazin – prostor se grada ponovno naseljava, a izgradnjom se širi unutar i izvan granica kaštela. Unutar zidina razvija se bogatiji dio grada, grade se gotičko-renesansna zdanja za imućnije obrtnike i trgovce, dok se starija zdanja većinom ruše. Izvan zidina istočno se razvijaju dva odvojena nezaštićena, skromnija naselja sitnih trgovaca, poljodjelaca i stočara – *Buraj*, te naselje oko crkve sv. Nikole sjeverno od kaštela. U svrhu povezivanja triju udaljenih gradskih fokusa, vjerojatno je tijekom 16. st. započela izgradnja dotad

sljedećih je nekoliko godina hospicij sagrađen, a 1544. i službeno osnovan; DE FRANCESCHI, *Storia documentata...*, str. 78.

¹⁵³ *Na ist. mj.*

¹⁵⁴ *Isto*, str. 78–84; MOGOROVIĆ-CRLJENKO, »Hospitoli u Istri...«, str. 113. Nakon smrti posljednjeg člana obitelji Mosconi, hospicij u potpunosti pada u ruke Knežije, a njegov je rad bio financiran novcem prikupljenim od milostinje.

¹⁵⁵ DE FRANCESCHI, *Storia documentata...*, str. 78–79. U južnom zidu hospicija uzidana je kamena ploča s posvetom obitelji Mosconi. Ploča je podijeljena na dva dijela – u donjem se dijelu nalazi posveta, dok su u gornjem dijelu smještene dva grba – lijevi je grb obitelji Mosconi, a desni obitelji Prampereg; IVETIĆ, »Nadgrobnih spomenici...«, str. 271–272; ŠIKLIĆ, *Crkva svetoga Nikole...*, str. 129–132.

¹⁵⁶ *Na ist. mj.* Crkva je bila sagrađena kao sastavni dio hospicija. Danas služi kao dio kamenoklesarske radionice.

¹⁵⁷ *Isto*, str. 130; ALBERI, *Istria: storia...*, str. 851.

¹⁵⁸ DE FRANCESCHI, *Storia documentata...*, str. 78–80; ALBERI, *Istria: storia...*, str. 851.

neurbaniziranih uličica i puteljaka, čime su stvoreni temelji za razvoj i širenje grada u sljedećim stoljećima.

Grad je Pazin tijekom 16. st. bio relativno malen i siromašan jer su mu ratovi i epidemije priječili značajniji urbanistički razvoj. Postupnom izgradnjom i širenjem izvan zidina, kao i spajanjem udaljenih dijelova grada, tijekom 17. st. definirat će se granice i izgled grada koji će se, usprkos teškim ratnim godinama obilježenim glađu i strahotama i u tom razdoblju, nastaviti širiti.

IZGRADNJA PAZINA TIJEKOM 17. I 18. STOLJEĆA

Nakon za Istru relativno mirnog 16. st., sljedećih je dvije stotine godina bilo prilično turbulentno i neizvjesno, naročito za austrijski dio Poluotoka. Pazinsku povijest prve polovice 17. st. pišu *Uskočki ratovi*, stalne pobune seljaka uzrokovane promjenama vlasnika i zakona, lošim gospodarskim stanjem te prirodnim nepogodama (sušne godine, bolesti...)¹⁵⁹.

Posljedice su *Uskočkog rata* na mletački i austrijski dio Istre, po gradove i stanovnike cijelog Poluotoka, te daljnji gospodarski, urbanistički i demografski razvoj bile katastrofalne.¹⁶⁰ Jedan od glavnih uzroka *Uskočkog rata* – pitanje razgraničenja mletačkog i austrijskog dijela – nije bilo riješeno te se provlačilo tijekom istarske povijesti sve do pada Mletačke Republike 1797. godine. Naime, po završetku ratova *Cambraiske lige* situacija je na Poluotoku izgledala obećavajuće,¹⁶¹ ali je nadmetanje dviju sila za prevlast nad Istrom eskaliralo početkom 17. stoljeća. Povremeni sukobi do 1615. godine eskalirali su u rat koji je bjesnio uzduž mletačko-austrijske granice nekoliko godina, do 1618.¹⁶² Iako kratkog trajanja, rat je ostavio snažne posljedice na gospodarstvo i stanovništvo Istre. Velike je gubitke pretrpjela i Pazinska knežija, a pazinska je utvrda, usprkos snažnoj obrani, bila jako oštećena.¹⁶³

Po završetku rata, gospodarsko je stanje Knežije bilo očajno. Zemlja je bila neobrađena, a posađene su žitarice propadale, što se izravno odrazilo na trgovinu i gospodarstvo.¹⁶⁴ Demografska je situacija podjednako bila loša; naseljavanje je stanovništva koje je započela

¹⁵⁹ M. BERTOŠA, *Jedna zemlja, jedan rat...*, str. 20.

¹⁶⁰ *Isto*, str. 77–80.

¹⁶¹ *Isto*, str. 11 i 31–34. Potpisivanjem mira po završetku ratova *Cambraiske lige* 1523. godine, situacija je na Poluotoku bila relativno mirna. Ipak, određena su pitanja ostala otvorena. Ni *Wormski kapituli* (1521.), kao ni *Tridentski koncil* (1535.) i dogovori između dviju država nisu uspjeli pravedno podijeliti sporna područja uzduž mletačko-austrijske granice. Osim graničnih sukoba, Bertoša kao uzroke navodi i pitanje ograničenja trgovanja čime su sile bojkotirale gospodarski razvoj druge strane. Konačno, sva pitanja izlaze na otvoreno kada Mlečani, pod izgovorom obrane od Turaka, započinju izgradnju utvrde Palmanove iz koje započinju napad na austrijsku Gradišku čime započinje *Uskočki rat* ili *Rat za Gradišku*.

¹⁶² *Isto*, str. 75–77. *Uskočki rat* započeo je napadom mletačke vojske na Gradišku 19. prosinca 1615., a završio je potpisivanjem mira 6. rujna 1617. što se nije odnosilo na Istru jer je primirje na Poluotoku proglašeno tek osam mjeseci kasnije.

¹⁶³ DUKOVSKI, *Istra: kratka povijest dugog trajanja...*, str. 82; DE FRANCESCHI, *Storia documentata...*, str. 111–113; M. BERTOŠA, *Jedna zemlja, jedan rat...*, str. 90.

¹⁶⁴ *Isto*, str. 77–79.

obitelj Mosconi obustavljeno pa tako regija bilježi pad stanovništva, a on je zabilježen i u gradovima austrijske, ali i mletačke Istre.¹⁶⁵

Pored navedenoga, još je jedan element utjecao na usporeni rast i razvoj Knežije i grada Pazina, a to su stalne promjene upravitelja Knežije. Vlasnici se Knežije od njena osnivanja stalno mijenjaju, ali su te promjene postale još učestalije u 17. i 18. st. pa je tada novi namjesnik bio postavljan gotovo svakih deset godina.¹⁶⁶ Fridrih III. Habsburški je tako 1644. godine Knežiju prodao obitelji Flangini,¹⁶⁷ a deset godina kasnije ona dolazi u ruke obitelji Ivana Ferrdhara, koja 1667. predaje Knežiju u vlasništvo obitelji Auersperg i tako sve do sredine 18. stoljeća.¹⁶⁸ Tek je u drugoj polovici 18. st. omogućen nesmetan gospodarski, demografski i urbanistički razvoj Knežije i grada Pazina. Tada je, 1766. godine, Knežiju preuzela obitelj modenskih markiza Montecuccolija za 240.000 forinti, u čijem je vlasništvu ostala sve do kraja Drugog svjetskog rata 1945.¹⁶⁹ Promjene su vlasništva sa sobom nosile i promjene u načinu upravljanja Knežijom, osobito promjene davanja i obveza stanovnika te zakona. Uz loše gospodarsko stanje, ostvarivanje je njihovih obveza i davanja bilo gotovo nemoguće, što je stanovnike Knežije sve više ljutilo pa su i bune seljaka bivale sve češće.¹⁷⁰

Tek će kraj 18. st. Pazinu donijeti mir – u političkom, gospodarskom, demografskom i kulturnom smislu. Nepovoljna i nestalna politička i ekonomska situacija tijekom tih dvije stotine godina, ratovi, bune i stalne promjene vlasnika onemogućuju nam kontinuirano praćenje urbanističkog razvoja Pazina jer je gotovo sva dokumentacija izgubljena. Osim nekoliko škrtih i djelomice uništenih katastarskih karata, o cjelokupnom izgledu grada i njegovu razvoju mogu nam, možda i najviše, pomoći grafike druge polovice 17. stoljeća – tršćanskog povjesničara Prospera Petronija i kranjskog plemića i profesora Johanna Weicharda Valvasora.¹⁷¹

Prema analizi koju su izvršili Krizmanić i Vučić Šneperger, u određenim su dijelovima grada vidljivi ostatci izgradnje 17. i 18. stoljeća, iako je većina tih građevina danas u ruševnu stanju ili sakrivena ispod recentnih intervencija.¹⁷² Unutar zidina većinom su pregrađivani ranije izgrađeni objekti, a novogradnja je zabilježena u zapadnom dijelu grada.¹⁷³ Tijekom

¹⁶⁵ Isto, str. 80–83.

¹⁶⁶ DE FRANCESCHI, *Storia documentata...*, str. 109–128.

¹⁶⁷ Isto, str. 111–113. O lošem stanju Knežije svjedoči njen dug od oko 500.000 rajnskih forinti, dok je obitelji Flangini prodana za samo 300.000; M. BERTOŠA, *Jedna zemlja, jedan rat...*, str. 90.

¹⁶⁸ DE FRANCESCHI, *Storia documentata...*, str. 109–128; RIMANIĆ, *Pazinski grb...*, str. 42.

¹⁶⁹ DE FRANCESCHI, *Storia documentata...*, str. 109; RIMANIĆ, *Pazinski grb...*, str. 45–48.

¹⁷⁰ M. BERTOŠA, *Jedna zemlja, jedan rat...*, str. 78–79.

¹⁷¹ Ivan JURKOVIĆ, »Valvasor, Johann Weichard«, u: *Istarska enciklopedija...*, str. 855; Slaven BERTOŠA, »Petronio, Prospero«, u: *Isto*, str. 585; Petronio PROSPERO, *Memorie sacre e profane dell'Istria*, Tip. G. Coana, Trieste, 1968., Grafika Pazina, 1681., str. 216; Just IVETAC, *Korijeni istarskih gradova*, »Josip Turčinović«, Pazin, 2002., Grafika J. W. Valvasora, 1689., str. 102.

¹⁷² KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, str. 20, Prilog III: Broj nacrta 3.5 Stanje u razdoblju 17. i 18. stoljeća.

¹⁷³ Isto, str. 20. Prilog III: Broj nacrta 3.4 Stanje u razdoblju 15. i 16. stoljeća i 3.5 Stanje u razdoblju 17. i 18. stoljeća.

tih dvjesto godina življa je izgradnja zabilježena u predgrađu kaštela, na *Buraju*, koji izgradnjom stambenih blokova s unutrašnjim dvorištima te oblikovanjem središnjeg trga, kao i probijanjem novih ulica, započinje svoj život, neovisan o onom unutar zidina. Življa je izgradnja zabilježena i u predjelu oko župne crkve na sjeveroistoku, naročito izgradnjom ulice u smjeru kaštela čime se postavljaju temelji povezivanju udaljenih gradskih fokusa. Mnogobrojni su sporedni putovi ili cestice prema kraju 18. postali temelj novih ulica koje će biti izgrađene tijekom 19. stoljeća.

Kaštel – stambena rezidencija nad Jamom

Kao što je navedeno, već su tijekom 16. st. (za vrijeme stolovanja obitelji Mosconi i Swetkowitz) na pazinskom kaštelu provedene određene promjene koje su značajno utjecale na izgled i funkciju utvrde. Općenito se u cijeloj Europi utvrde, koje su od pamtivijeka štatile svoje građane, u razdoblju 16. st. prenamjenjuju i preuređuju u rezidencijalne svrhe ili se u potpunosti napuštaju i ruše.¹⁷⁴ U slučaju pazinske utvrde, izgradnja je polukružne kule u drugoj polovici 16. st. značajno utjecala na izmjenu izgleda i funkcije utvrde i uvjetovala snižavanje visine kvadratnih kula na istoku i sjeveru. Uređenjem se unutrašnjosti kaštela (uređenjem kuhinje i izgradnjom i opremanjem velikog broja spavaonica i dnevnih soba) tijekom 16. st. također postupno počinje izmjenjivati i funkcija kaštela pa on umjesto fortifikacijskog sve više dobiva stambeni karakter.

Iako je u 17. st., zbog buna seljaka i upada uskoka, funkcija kaštela još uvijek bila izrazito fortifikacijska, smirivanjem političkog stanja pri kraju stoljeća pazinska utvrda polako počinje gubiti na svom obrambenom značaju. O izgledu utvrde sredinom tog stoljeća piše novigradski biskup Giacomo Filippo Tommasini (1595. – 1655.), kao osvrt na svoj posjet Pazinu. On ističe kako je kaštel opasan dvostrukim zidinama, a u dvorište se ulazi kroz petora vrata: jedna u istočnoj kuli, dvojica na rotondi te dvojica u kulama prije glavnog ulaza i kroz glavni ulaz. Naglašava također da su zidine i temelji polukružne kule vrlo čvrsti i gotovo neuništivi, a u njezinu podnožju nalazio se dobro čuvani zatvor.¹⁷⁵ Ovakav se opis kaštela podudara s najstarijim i najcjelovitijim prikazom grada Pazina iz 1642. godine.¹⁷⁶ Na tom je prikazu vidljiva silueta, vizura grada, zabilježena sa strane Belvedera (brda sa sjeverne strane kaštela s pogledom prema Jami) – prikazan je pogled na kaštel, Stari Pazin, dok se župna crkva sv. Nikole i predgrađe kaštela ne vide. Utvrda na istoku ima kvadratnu kulu s četverostranim krovom koji je dobila u 15. st.,¹⁷⁷ a vidljive su i gradske zidine s

¹⁷⁴ MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 364, 375. Barokni je grad (naročito u 18. stoljeću) sputan gradskim zidinama; rušenjem dijelova zidina, grad se otvara prostoru i omogućuje daljnju izgradnju koja je potrebna zbog porasta broja stanovništva.

¹⁷⁵ Giacomo Filippo TOMMASINI, »De commentari storici – geografici della Provincia dell'Istria (Libri otto con appendice di Monsig. Giacomo Filippo Tommasini, vescovo di Cittanuova)«, *L'Archeografo Triestino, raccolta di opuscoli e notizie per Trieste e per L'Istria*, vol. IV, Trieste, 1837., str. 418–419; FOSCAN, »I fondamenti storico-giuridici della contea d'Istria...«, str. 432; DE FRANCESCHI, *Storia documentata...*, str. 192. O izgledu kaštela koji podupire Tommasinijev opis piše i Johann Weichard Valvasor.

¹⁷⁶ RIMANIĆ, *Pazinski grb...*, str. 27, sl. 34.

¹⁷⁷ MAVAR, *Pazinski kaštel...*, str. 2–3; BURŠIĆ, »Istarski kašteli...«, str. 10; RIMANIĆ, *Pazinski grb...*, str. 27, sl. 34.

prsobranima koje su osnažene tijekom obnove kaštela za vrijeme obitelji Mosconi. Unatoč prikazu kaštela koji se podudara s opisom novigradskog biskupa Tommasinija,¹⁷⁸ jedan detalj nedostaje – polukružna kula sagrađena u drugoj polovici 16. stoljeća. S obzirom da podatci o izgradnji sjeverne polukružne kule postoje, a ona je vidljiva i na grafikama koje su nastale nakon ove, moguće je pretpostaviti kako je možda ovaj prikaz nastao kao preslika nekog ranijeg dok kula još nije bila sagrađena.

Četrdesetak godina kasnije, 1681. godine, nastaje grafika Tršćanina Prospera Petronija. I na Petronijevoj je grafici vidljiv kaštel s kvadratnom kulom i četverostranim krovom, snažnim zidinama te dvije kule na ulazu (kvadratna i polukružna) koje opisuje Tommasini, ali i velikim naseljem unutar njih koje nije bilo vidljivo na starijoj grafici. Petronio prikazuje i predgrađe *Buraj*, franjevačku crkvu i samostan te ulicu koja je vodila prema župnoj crkvi na sjeveru koja se u to vrijeme tek počela izgrađivati i oblikovati. Nekoliko godina kasnije, u djelu slovenskog polihistora, povjesničara, geografa i kartografa Johanna Weicharda Valvasora objavljena je grafika koja također prikazuje grad promatran sa zapada, s druge strane Pazinske jame. Vidljive su strme padine Jame i kaštel nad njom, ali s istaknutom kružnom kulom, što se podudara s radovima na kaštelu sredinom 16. stoljeća. S obzirom na prikaz samo jedne kule (dok su na Petronijevoj grafici vidljive dvije kule na ulazu), moguće je pretpostaviti da je u drugoj polovici 17. st. kvadratna kula (koja je s polukružnom činila ulaz) u potpunosti visinski dokinuta i poravnata s visinom zidina. I ovdje je prikazan dio grada zaštićen zidinama, predgrađe, franjevačka i župna crkva, naselje oko crkve te mala crkvice sv. Petronile daleko u zaleđu.¹⁷⁹ Uspoređujući ove dvije grafike, moguće je svjedočiti o promjenama izgleda tijekom 17. st. – specifično o izgledu kula, franjevačke i župne crkve, ali i o rastu grada izvan zidina.

Valvasorov opis Pazina iz 1689. godine, objavljen u knjizi *Die Ehre des Herzogthumus Crain*, naveo je promjene izgleda i funkcije utvrde pri kraju stoljeća. Ističe tako da grad nije zatvoren ni branjen (što je vidljivo i na njegovoj grafici) te kako se u njemu nalaze brojne crkve. Dvorac je, kako navodi, »... vrlo velik, ali se po zdanju vidi da već dugo stoji bez prave uporabe«,¹⁸⁰ a ističe i kako je to utvrda solidne konstrukcije s veličanstvenim zidovima i rotandom.¹⁸¹ Navedene grafike koje upućuju na promjene vanjskog izgleda kaštela u drugoj polovici 17. st. nastaju u vrijeme kada Knežijom upravlja austrijska obitelj Auersperg.¹⁸² Izmjene vanjskog plašta, kao što je primjer snižavanja visine kvadratne sjeverne ulazne kule i dodatno učvršćivanje istočnog dijela utvrde (koji je bio na izravnom udaru potencijalnih napada), predložio je poznati habsburški vojni inženjer Martin Strier

¹⁷⁸ TOMMASINI, »De commentari storici...« str. 418–419.

¹⁷⁹ DE FRANCESCHI, *Storia documentata...*, str. 192; IVETIĆ, *Pazin na starim razglednicama...*, str. 18 i 92–93; ŠIKLIĆ, *Crkva svetoga Nikole...*, str. 52.

¹⁸⁰ DE FRANCESCHI, *Storia documentata...*, str. 178; IVETIĆ, *Pazin na starim razglednicama...*, str. 18.

¹⁸¹ DE FRANCESCHI, *Storia documentata...*, str. 178; NADILO, »Tisućljetna utvrda...«, str. 249–250.

¹⁸² DE FRANCESCHI, *Storia documentata...*, str. 178; NADILO, »Tisućljetna utvrda...«, str. 250.

za lakšu obranu, ali i kako bi izgled i funkcija kaštela bila u skladu s promjenama u ratovanju.¹⁸³

Tijekom cijelog 17. st. na vanjskoj i unutrašnjoj fasadi kaštela otvaraju se golemi prozorski otvori koji mijenjaju i ublažavaju fortifikacijski, uniformirani izgled vojnog dizajna kaštela.¹⁸⁴ Promjene su vanjskog plašta izravno utjecale i na izmjenu unutrašnjosti pa se sobe izgrađene tijekom prijašnjeg stoljeća proširuju i dodatno uređuju. Osim izgradnje, obnove i opremanja soba, sredinom 17. st. u niši viteške dvorane kaštela sagrađena je kapela sv. Marije Djevice. Prema nekim autorima, projekt za izgradnju crkve potječe iz vremena obitelji Mosconi, ali je on ostvaren tek 1639. godine.¹⁸⁵ Iako naizgled sitne, ove su promjene od nekad robusne, snažne utvrde, napravile stambenu rezidenciju obitelji Auersperg, koja je iz kaštela upravljala Knežijom sve do početka 18. stoljeća. Kao spomen njihove vlasti, posljednji je potomak obitelji na istočni dio polukružne sjeverne kule dao uklesati grb obitelji.¹⁸⁶

U drugoj polovici 18. st. stalne promjene vlasnika i upravitelja postaju prošlost kada vlast preuzme talijanska obitelj Montecuccoli.¹⁸⁷ Daljnje smirivanje općeg stanja na Poluotoku i u Pazinu u potpunosti su oblikovali stambeni izgled kaštela i odredili njegovu rezidencijalnu funkciju. Pet je ulaza u kaštel, koje spominje Tommasini, nestalo. Glavni je ulaz do 17. st. još uvijek činila polukružna kula na sjeveru, a sa središnjeg su trga u unutrašnje dvorište kaštela sve do 1756. god. vodila dvojna vrata. Te je godine glavni ulaz postao portal postavljen desno, bliže Pazinskoj jami, gdje se nalazi i danas.¹⁸⁸ Osim snažnog portala, ulaz je naglašen i grbovima uzidanim iznad polukružnog luka. Tri su grba postavljena visoko iznad ulaza, dok se nešto niže od njih nalaze s lijeve strane dva, a s desne još jedan grb. Ti su grbovi, uzidani u drugoj polovici 18. st.,¹⁸⁹ nastali u razdoblju između 14. i 16. stoljeća, a čuvali su se u podrumskim prostorijama kaštela. U gornjem dijelu to su (s lijeva na desno) – grb Habsburgovaca (15. st.), obitelji Walsee (15. st.) i obitelji

¹⁸³ Na ist. mj.; Martin Strier Pazin je posjetio nakon stišavanja jedne od buna, 1657. godine. Naglašavajući dobar strateški položaj i važnost u obrani »... kada bi došlo do rata s Mlečanima«, Stier uz već navedene, predlaže i dogradnju dviju dodatnih kula (uz gradska vrata te južni dio zidina), ali one nikad nisu provedene u djelo. Plan i izvješće čuvaju se u Nacionalnoj biblioteci u Beču; cod. 8608; Mirela SLUKAN ALTIĆ, »Historijsko-geografska osnova razvoja Pazina: Kartografska analiza«, *Pazinski memorijal*, knj. 26/27, Katedra Čakavskog sabora za povijest Istre, Pazin, 2009., str. 235–236.

¹⁸⁴ MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 364 i 375; MAVAR, *Pazinski kaštel...*, str. 3–4; BURŠIĆ, »Istarski kašteli...«, str. 10; NADILO, »Tisućljetna utvrda...«, str. 249–250.

¹⁸⁵ FOSCAN, »I fondamenti storico-giuridici della contea d'Istria...«, str. 431; NADILO, »Tisućljetna utvrda...«, str. 250. Kapelica i danas postoji, a njen je izvorni drveni oltar danas zamijenjen mramornim.

¹⁸⁶ RIMANIĆ, *Pazinski grb...*, str. 43. Pretpostavlja se kako je grb Auersperg-Herberstein (zajednički grb muža i žene) na kaštel uzidan između 1686. (godine ženidbe) i 1701. godine (kada napuštaju Knežiju). Na pravokutnoj kamenoj ploči smješten je dvostruki grb obavijen florealnim viticama i okrunjen krunom. Polja grbova ispunjavaju razni motivi – zmije, lavovi, geometrijski i vegetabilni motivi; <http://www.hgzd.hr/hr/node/556>

¹⁸⁷ DE FRANCESCHI, *Storia documentata...*, str. 120–121.

¹⁸⁸ FOSCAN, »I fondamenti storico-giuridici della contea d'Istria...«, str. 430; BURŠIĆ, »Istarski kašteli...«, str. 10.

¹⁸⁹ FOSCAN, »I fondamenti storico-giuridici della contea d'Istria...«, str. 430; Josip ŠIKLIĆ, »Heraldički Pazin: grbovi pazinskih plemića«, u: *Glas Istre*, god. LIII, br. 310, Pula, 11. studenoga 1996., str. 34.

Devinski (14. st.). Ispod njih su s lijeve strane postavljena dva grba – grb grofova Pazinskih (Kršanskih, 15. st.) te obitelji Rab (15. st.), a s desne grb čija je tipologija nepoznata, ali pripada istom razdoblju upravljanja kaštelom i Knežijom.¹⁹⁰ Dekoriranjem zapadne fasade naglasio se tako glavni ulaz u rezidenciju, ali i dokinuo njezin strogi, militaristički izgled. Sve je to još više naglašeno otvaranjem dodatnih prozorskih otvora na drugom katu vanjske fasade pročelja, a kaštelu je dozidan i dodatni ophodni zid u vidu šetnice.¹⁹¹

Naselje unutar zidina

Zbog promjene funkcije kaštela iz fortifikacijske u stambenu te dokidanja značaja i svrhe zidina, postupno se mijenja i izgled i značaj naselja unutar i izvan zidina. Osim što zaštita zidina (od 18. st.) više nije potrebna,¹⁹² mijenja se i struktura stanovništva čiji broj postupno raste.¹⁹³ Izgradnja je unutar zidina tijekom 17. i 18. st., naravno, u potpunosti određena ranije postavljenim temeljima izgradnje. Iako se tijekom 16. st. grade monumentalne stambene građevine, tijekom sljedećih stoljeća navedenim se promjenama mijenja i izgled naselja.

S obzirom na novu strukturu stanovnika Knežije i grada, novo je ruho naselja zaštićenog zidinama sastavljeno od jednostavnih stambenih građevina, gotovo bez stilskih karakteristika razdoblja 17. i 18. stoljeća.¹⁹⁴ Novogradnja je zabilježena u zapadnim dijelovima grada, a interpolacije i nadogradnje na već postojećim objektima kojih je do danas u izvornom izgledu preostalo tek nekoliko.

U prilaznoj ulici Kaštelu, na ulazu u *ulicu Bune kmetova*, nalazi se već spomenuta stambena dvokatnica, sagrađena na temeljima kvadratne kule kaštela.¹⁹⁵ Dok su temelji građevine te njen jugoistočni dio djelo 16. st., cijelo monumentalno pročelje ove građevine tipičan je primjer klasicizma u arhitekturi 18. stoljeća. Prilaz kući moguć je sa sjeverne strane, kroz jednostavan dvorišni portal iz 18. stoljeća. Građevina je elegantna dvokatni-

¹⁹⁰ Na ist. mj.; NADILO, »Tisućljetna utvrda...«, str. 250.

¹⁹¹ FOSCAN, »I fondamenti storico-giuridici della contea d'Istria...«, str. 430; BURŠIĆ, »Istarski kašteli...«, str. 10; NADILO, »Tisućljetna utvrda...«, str. 250.

¹⁹² MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 364 i 375.

¹⁹³ DUKOVSKI, *Istra: kratka povijest dugog trajanja...*, str. 86–87. Obitelji Mosconi i Auersperg značajne su za naseljavanje i kolonizaciju Pazinske knežije tijekom 16. st., međutim, *Uskočki su ratovi* sav njihov trud uništili. U 17. st. većina istarskih gradova (npr. Poreč i Pula, tako i Pazin) bilježi pad stanovnika pa se tijekom 18. st. proces kolonizacije nastavlja. Austrija je tako većinom naseljavala prostore neposredno uz granicu s Mlečanima (neposredno nakon rata), a kasnije i njenu unutrašnjost, ponajviše Slovenaca iz Primorske i Kranjske.

¹⁹⁴ MOHOROVIČIĆ, *Utvrdeni gradovi...*, str. 580. Izostanak baroknog »stila« na području Pazinske knežije Radmila Matejčić pripisuje izdvojenosti i prometnoj nepovezanosti (naročito središnjeg dijela – Pazina) s ostatkom Istre, ali i promjenom strukture stanovništva koje ne čine bogate obitelji s dugotrajnom tradicijom obitavanja u Pazinu, već su to pretežito doseljenici slabijeg imovinskog statusa; Radmila MATEJČIĆ, »Barok u Istri i Hrvatskom Primorju«, u: *Barok u Hrvatskoj*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1982., str. 387 i 393.

¹⁹⁵ KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, str. 17–18 i 20 (Identifikacijski list građevine: blok V, zgrada 4); ALBERI, *Istria: storia...*, str. 854.

Kuća na ulazu u ulicu Bune kmetova, pročelje

ca jednostavno oblikovanog pročelja.¹⁹⁶ Na pročelju kuće moguće je iščitati unutrašnjost građevine: osim prizemnih ulaznih prostora, zgradu čine dva kata te istaknuti tavanski dio. Prizemni dio čini više ulaza u kuću, a gornji su katovi raščlanjeni s po sedam prozorskih otvora. U središnjim se dijelima drugog kata, umjesto prozorskih otvora, nalazi balkon poduprt jednostavnim kamenim konzolama. Rizaliti je dio jednostavan dekorativni dodatak građevini: čine ga tri prozorska otvora te lagano uzdignut razlomljen krović iznad.

Preinake je također doživjela već spomenuta zgrada Državnog arhiva; tijekom 17. i 18. st. taj je stambeni objekt preuređen i obnovljen, probijeni su novi prozorski otvori, a stari su dobili nove kamene okvire.

Konzervatorskom analizom uočeno je nekoliko novih stambenih čestica uz glavni ulični tok, ali su one danas u potpunosti obnovljene i od starije izgradnje nije vidljivo ništa.¹⁹⁷

Širenje izvan gradskih zidina – izgradnja gradskog predgrađa i pristupnih ulica

Buraj

Za razliku od zapadnog dijela grada koji se postupno napuštao, predgrađe koje je pazinski kaštel razvijao na istočnim obroncima tijekom 17. i 18. st. dobivao je na sve većem značaju. Iako je u početku svog razvoja i izgradnje *Buraj* rastao kao skromno naselje siromašnih trgovaca i poljodjelaca, drugu je polovicu 17. i cijelo 18. st. obilježila živa izgradnja većih stambenih blokova s unutrašnjim dvorištima, kao i jednostavnijih prizemnica koje su zajedno mijenjale izgled naselja i njegova središnjeg trga.¹⁹⁸

¹⁹⁶ KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, str. 17–18.

¹⁹⁷ *Isto*, Prilog II: Broj nacrt 2.8 Vrijeme nastanka građevina, Prilog III: Broj nacrt 3.5 Stanje u razdoblju 17. i 18. stoljeća.

¹⁹⁸ *Isto*, Prilog III: Broj nacrt 3.5 Stanje u razdoblju 17. i 18. stoljeća. Druge je slične slučajeve moguće pronaći na prostoru Knežije (Lovrana) i Istre općenito (Draguć) gdje nekad rubno gradsko područje postaje gradsko predgrađe; BRADANOVIĆ, »Graditeljstvo Lovrana...«, str. 239; HUIĆ – OBAD ŠČITAROCI, »Draguć u Istri...«, str. 331.

Spomenute grafike iz 17. st. također prikazuju postojanje naselja, iako se njihovi prikazi razilaze. Grafika Prospera Petronija prikazuje gusto zbijeno naselje s istočne strane zidina, izgrađujući ulicu usmjerenu župnoj crkvi koja dijelom i nastaje tijekom 17. i 18. stoljeća.¹⁹⁹ No, naselje možda ipak nije bilo toliko zbijeno uz same zidine – još su u 15. st. kuće koje su dodirivale zidine rušene.²⁰⁰ Za razliku od Petronija, Valvasorov prikaz prikazuje kaštel i naselje ograđeno zidinama na visoku brijegu, dok je drugi dio naselja smješten istočno, između franjevačkog samostana na jugu i župne crkve sv. Nikole na sjeveru. Kapela Svih svetih (*Capella Omnium Sanctorum*) stoji sama, nedaleko franjevačkog samostana.

Danas je, nažalost, od cijelog naselja izgrađenog tijekom tih dvaju stoljeća, moguće vidjeti samo ostatke, dijelove izgradnje u obliku dijelova krovništva, prozorskih otvora, ili očuvanih dijelova fasade. Većina je zgrada stradala u bombardiranjima tijekom Drugoga svjetskog rata ili su gradnje sakrivene kasnijim obnovama. Uzimanjem u obzir obiju grafika, konzervatorske podloge te vidljivih i preostalih dijelova izgradnje 17. i 18. st., moguće je stvoriti sliku o razvoju *Buraja* tijekom tih dvaju stoljeća. Na temelju Petronijeve grafike i konzervatorske podloge, vidljivo je da su izgradnju središnjeg trga i naselja *Buraj* činile jednostavne prizemnice ili jednokatnice siromašnijih vlasnika, ali i veći stambeni blokovi, višekatnice s unutrašnjim dvorištem, u vlasništvu bogatijih stanovnika.²⁰¹ Radmila Matejčić pretpostavlja kako je u tom dijelu grada bilo sagrađeno tek nekoliko većih zgrada, čiji su vlasnici bili doseljeni furlanski i slovenski obrtnici, ali ističe kako je »na toj arhitekturi bio vidljiv jedva pokoji znak stila«.²⁰² Izrazitih baroknih stilskih značajki u arhitekturi Pazina nema, već se ona, kako

Hrvatski trg, detalji zgrade – portal i balkon

199 KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, Prilog III: Broj nacrt 3.5 Stanje u razdoblju 17. i 18. stoljeća.

200 DE FRANCESCHI, *Storia documentata...*, str. 178. Rušenje kuća sagrađenih uz zidine kaštela – Nikola Rauber; Danilo KLEN, »Urbar Pazinske grofovije (1498.)«, *Vjesnik historijskih arhiva Rijeke i Pazina*, god. 1970., sv. 14, Rijeka – Pazin, 1970., str. 57–58.

201 KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, Prilog II: Analiza postojećeg stanja: Broj nacrt 2.1 Prostor Buraja konzervatorskom podlogom obuhvaćaju stambeni blokovi 8, 9, 10, 12, 13, 15. Prilog III: Broj nacrt 3.5 Stanje u razdoblju 17. i 18. stoljeća.

202 Kao razlog tome autorica navodi kolonizaciju, čime se stvara demografski mozaik sastavljen od stanovništva različitih korijena, nacionalnosti, kulturnih tendencija i imovinskih statusa; R. MATEJČIĆ, »Barok u Istri...«, str. 412.

Matejčić navodi, više može opisati »klasičnim historicističkim jezikom prožetim pučkim tendencijama«.²⁰³ Prema konzervatorskoj podlozi, tijekom tog je razdoblja izgled trga bio u potpunosti oblikovan sa svih četiriju strana, iako su danas djelomice u originalnoj izgradnji vidljiva samo zdanja na zapadu i sjeveru.²⁰⁴

Na sjevernoj, donjoj strani trga sagrađena je krajem 17. st. možda najveća stambena građevina cijelog trga, koju čini šest stambenih čestica sa središnjim unutrašnjim dvorištem (četiri su čestice u manjoj ili većoj mjeri uspjele sačuvati određene elemente izgradnje 17. ili pregradnje 18. st.).²⁰⁵ Dva su veća stambena objekta pročeljem okrenuta glavnom burajskom trgu pa možemo zaključiti kako su te dvije građevine pripadale imućnijem stanovniku grada, dok su preostale dvije čestice okrenute bočnim ulicama vjerojatno bile u vlasništvu građana srednjeg sloja.²⁰⁶

Dvije su manje čestice bloka pročeljima okrenute istoku, danas *Ulici Istarskih glagoljaša*. Najmanja je čestica tog bloka dvokatna građevina, s prizemljem i tavanom, skromne i jednostavne izgradnje. Zgrada je danas napuštena i u ruševnu stanju, ali je usprkos tome moguće razabrati kako je objekt sagrađen većim kamenim blokovima u prizemnim dijelovima te sitnijim prema vrhu građevine, a istim su principom sagrađene i ostale kuće toga stambenog bloka.²⁰⁷ Do tog stambenog objekta skromnije i jednostavnije građe, u istoj se ulici nalazi stambena uglovnica s prizemljem, trima katovima i tavanom. Ta je građevina veća i monumentalnija, građena na isti način kao i prethodna, ali s određenim vidljivim stilskim karakteristikama i detaljima pročelja.²⁰⁸ Pročelje građevine jednostavnim je horizontalnim istakama podijeljeno na prizemni dio te tri etaže. Prizemni je dio naglašen i istaknut korištenjem većih kamenih blokova pri izgradnji. Ulazni je portal smješten u središtu prizemnog dijela, a s njegovih se bočnih strana nalaze po dva prozora. Portal je vrlo jednostavan, oblikovan fino obrađenim kamenim blokovima koji tvore lučni ulaz. Iznad prozorskih otvora u prizemnom se dijelu naziru lučne konstrukcije pa možemo zaključiti da je zgrada imala više ulaza. Fasada gornjih dijelova građevine raščlanjena je jednostavnim prozorskim otvorima, a kruna je građevine rizalitni krovni (tavanski) dio. Zbog stambene svrhe, izvorni je sloj građevine bolje očuvan, iako je prekriven recentnim slojem. Dvije stambene čestice pročeljem okrenute *Hrvatskom trgu*, sagrađene su u prvoj polovici 18. st., a načinom izgradnje i oblikovanjem pročelja njihov se izgled nadovezuje na

²⁰³ Ona navedeno smatra značajkom cjelokupne profane arhitekture na području mletačke i austrijske Istre, ističući kako je razlika u tome što mletački dio Istre u ostvarenjima barokne arhitekture kao uzore uzima elemente talijanskog baroka, dok je austrijski dio Istre ograničen na razmjenu s »malim centrima« (Trst, Ljubljana, Rijeka); *isto*, str. 383 i 393.

²⁰⁴ KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, Prilog III: Broj nacrt 3.5 Stanje u razdoblju 17. i 18. stoljeća.

²⁰⁵ *Isto*, str. 20–21.

²⁰⁶ MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 426. Tijekom 18. i 19. stoljeća standardne jedinice za razvoj gradova bile su četvrtasti blokovi s unutrašnjim dvorištem. Većinom su nastajali kao interpolacije u postojeću izgradnju, a omogućavali su smještaj većeg broja stanovništva, kao i funkcionalno iskorištavanje građevinskog prostora. Na taj je način oblikovan »organski«, pravilan plan naselja.

²⁰⁷ KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, Identifikacijski list građevine: blok VIII, zgrada 2 (Ul. Istarskih glagoljaša 6).

²⁰⁸ *Isto*, Identifikacijski list građevine: blok VIII, zgrada 2 (Ul. Istarskih glagoljaša 8).

trokatnicu u *Ulici Istarskih glagoljaša*. Zbog nivelacije terena te su građevine dvokatnice s prizemnim ulaznim dijelovima te tavanskim prostorom, a sagrađene su spajanjem manjih stambenih čestica.²⁰⁹ Pročelje tih građevina ne krase velebni portal, krovni dio nije ukrašen rizalitnim istakom, ali su vidljivi neki elementi koji su te dvije građevine u vrijeme izgradnje činili najmonumentalnijim na trgu. U prizemlju te iznad prozora na gornjim katovima, vidljivi su ostatci lučnih konstrukcija, a i izvorna je građa u većem dijelu građevine očuvana u vrlo dobru stanju. Prozori, iako jednostavna pravokutnog oblika, uokvireni su kamenim blokovima, a ispod i iznad svakog prozora nalaze se natprozornici. Funkcionalan i jednostavan unutrašnji raspored prostorija moguće je ocrtati iz izgleda pročelja. Ono što arhitekti Krizmanić i Vučić Šneperger ističu bitnim za buduće konzervatorske radove, jest pokušaj i nastojanje vraćanja izgleda fasade u izvorno stanje jer su ispod sloja 19. st. vidljivi ostatci izvorne gradnje.²¹⁰ Kako navode, žbuka je prizemnog dijela u drugoj fazi izgradnje dobila tako finije obrađenu žbuku, a na dijelovima gdje se ova građevina vezuje na susjednu dvokatnicu, vidljiva je treća faza gradnje i širenja, s kraja 18. stoljeća.²¹¹

Zapadni je dio trga također bio oblikovan izgradnjom stambenih objekata tijekom 17. i 18. stoljeća. Prva se građevina zapadnog dijela trga nalazi na usponu od kaštela prema trgu. To je jednostavna jednokatnica, prekrivena slojem preinaka 19. i 20. st., ali s vidljivim i očuvanim kamenim okvirima vrata i prozora te jednostavnim krovnim konzolama.²¹²

Najmonumentalnija i najočuvanija građevina ovog dijela grada nalazi se u samom središnjem dijelu trga. Stilskim karakteristikama oblikovanja pročelja moguće je ustvrditi da je sagrađena u drugoj polovici 18. st., na pomaku prema 19. stoljeću. Zgrada je u vrlo dobru stanju, a intervencije su tijekom vremena bile takve da u velikoj mjeri nisu sakrile prijašnji izgled građevine. Građevinu čini prizemni poslovni prostor te dva kata; sve su tri razine na pročelju podijeljene horizontalnim istakom. Pročelje je veoma jednostavno, ali opet stilski dotjerano. U prizemnom središnjem dijelu nalazi se jednostavan ulazni portal s polukružnim lukom, izgrađen od obrađenih kamenih blokova, s naglašenim kapitelima i zaglavnim kamenom. S lijeve i desne strane vjerojatno su se nalazila po dva prozorska otvora, a danas je jedan zamijenjen vratima. Na prvom se katu u središnjem dijelu nalazi balkonski otvor; čine ga dva uska portala s polukružnim lukovima, slične izvedbe kao ulazni portal u prizemlju, s naglašenim kapitelnim dijelom, a s bočnih strana balkona nalaze se jednostavni kvadratni prozori. Takvo je oblikovanje pročelja tipično za izgradnju monumentalnijih građevina bogatijih vlasnika tijekom 18. st. pa je ovakve primjere (osim na *Buraju*) moguće vidjeti u novim ulicama koje se u to vrijeme izgrađuju. Dok je pročelje okrenuto trgu relativno dobro očuvano, ono okrenuto Jami, koje se nalazi s dvorišne strane, nije u tako dobrom stanju.

²⁰⁹ Andre MOHORVIČIĆ, »Gradovi u Hrvatskoj«, u: Ivan GOLUB (ur.), *Barok i prosvjetiteljstvo (XVII-XVIII. stoljeće)*, cjelina: *Hrvatska i Europa*, sv. 3, ŠK – HAZU, Zagreb, 2003., str. 580–581. Takva je praksa objedinjavanja manjih stambenih čestica u veće tipična kod primjera interpolacije u već postojeću stambenu strukturu; MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 426.

²¹⁰ KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, Identifikacijski listovi građevina: blok VIII, zgrade 4 i 5.

²¹¹ *Na ist. mj.*

²¹² *Isto*, Identifikacijski listovi građevina: blok XV, zgrada 7.

Crkva Svih svetih, koja se kao jednobrodna kasnogotička ili ranorenesansna crkva spominje i smješta u središte burajskog trga, vidljiva je i na objema grafikama 17. st., ali je ona u obama slučajevima usamljena. Na Petronijevoj je grafici izgrađeno naselje ipak nešto bliže crkvi, što bi onda potvrdilo zaključke donesene u konzervatorskoj podlozi da se izgradnja *Buraja* događala većinom tijekom 18. stoljeća.²¹³

Porastom broja stanovnika, širenjem *Buraja* i grada općenito, tijekom 17. i 18. st. nastaje velik broj novih ulica. Tako je u to vrijeme izgradnjom uže uličice koju je činilo nekoliko skromnijih objekata predgrađe kaštela konačno povezano s franjevačkom crkvom istočno od njega. U konzervatorskoj se podlozi ističe jednostavna stambena jednokatnica, na čijem je nadvrtniku uklesana godina izgradnje (1738.). Osim tog dokaza, ostatci 18. st. nisu vidljivi zbog preinaka iz 20. stoljeća.²¹⁴

Izgradnja konvikta i barokizacija franjevačke crkve

Franjevačka su crkva i samostan tijekom 18. st. doživjeli svoje najveće preinake. Crkva, koja je građena i pregrađivana tijekom 15. i 16., u 18. je stoljeću potpuno barokizirana.²¹⁵ Za nekoliko je metara prema zapadu produljena 1729., a uz glavni je brod dozidana kapela posvećena Bezgrešnom začeću Blažene Djevice Marije (kasnije posvećena Presvetom Srcu Isusovu).²¹⁶ Iste je godine i svod broda crkve podignut kako bi iznad glavnog ulaza moglo biti smješteno pjevalište s orguljama. Poznat je podatak kako je arhitekt koji je vodio radove proširenja crkve bio Sebastijan Prapotnik.²¹⁷ Unutrašnjost je crkve do 18. st. bila opremljena četirima oltarima, a tijekom preinaka oni su zamijenjeni s pet novih. Na mjestu staroga glavnog oltara, posvećenog Majci Božjoj, postavljen je novi barokni oltar na koji je smještena spomenuta pala Girolama da Santacrocea iz 16. stoljeća. Svi su oltari bili darovi donatora, a njih je od žminjskog kamena izradio žminjski kipar Dinko Cavalieri.²¹⁸ Stari je zvonik iz 15. st. također zamijenjen novim 1730., a dvije je godine kasnije pokriven baroknom lukovicom.²¹⁹

I samostanski je kompleks proširivan i nadograđivan tijekom 18. stoljeća. Na početku je stoljeća (1714. – 1716.) sagrađeno južno krilo kompleksa o čemu svjedoči natpis iznad

²¹³ Isto, Prilog III: Prostorni razvitak. Broj nacrt 3.5 Stanje u razdoblju 17. i 18. stoljeća.

²¹⁴ Isto, Prilog III: Prostorni razvitak. Broj nacrt 3.5 Stanje u razdoblju 17. i 18. stoljeća (Identifikacijski list građevine: blok X, zgrada 1. Ulica Vladimira Nazora 1).

²¹⁵ Crkveni redovi nositelji su rane faze barokne umjetnosti na prostoru Hrvatske. Osim isusovaca, čija je djelatnost najrasprostranjenija, i franjevačke su crkve barokizirane i pregrađivane (npr. Varaždin, Samobor, Klanjac, Pazin); »Barok«, u: *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, knj. 1, ur. Žarko DOMLJAN, Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, Zagreb, 1996., str. 52–62.

²¹⁶ ŠTOKALO, »Pet stoljeća Franjevačkog samostana u Pazinu...«, str. 19.

²¹⁷ Anđela HORVAT – Radmila MATEJČIĆ – Kruno PRIJATELJ, »Barok u Istri i Hrvatskom primorju«, u: *Barok*, cjelina: *Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1982., str. 448.

²¹⁸ »Franjevački samostan Pohođenja Blažene Djevice Marije u Pazinu«, u: *Istarska enciklopedija...*, str. 236.

²¹⁹ IVETIĆ, *Pazin na starim razglednicama...*, str. 42–43.

portala na ulazu u refektorij.²²⁰ Osim bolnice, ljekarne i knjižnice, koje su bile sagrađene u 15., tijekom 18. stoljeća u franjevačkom je samostanu smještena i pučka osnovna škola koju su franjevci vodili sve do 1781. godine.²²¹ Prostor ispred franjevačke crkve sve je do kraja 18. st. fizički dijelio kompleks od pristupnih ulica iz smjera *Buraja* i župne crkve na sjeveru. Razlog je tome, između ostalog, bilo samostansko groblje koje je ukinuto i prekopano 1781. godine.²²² Nakon što je groblje prekopano, taj je prostor poprimio oblik sastajališta i trga, koji će kasnije i službeno biti oblikovan i izgrađen.

Povezivanje sakralnog i svjetovnog središta – izgradnja pristupnih ulica

Andre Mohorovičić ističe, što je vidljivo i na urbanističkom primjeru Pazina, kako »barokna kompozicija grada kreira (...) snažnu urbanu *magistralnu os* vizualno usmjerenu prema centralno smještenom trgu, parku s fontanom, istaknutoj rezidenciji, sakralnom objektu...«. ²²³ Barokni je razvoj grada, dakle, usmjeren određenom središtu, ili u slučaju Pazina – dvama središtima, kaštelu i župnoj crkvi. Zahvaljujući urbanističkom razvoju 17. i 18. st., predgrađe se kaštela povezuje sa zapadnim dijelom grada. No, za izgradnju i stvaranje cjelovite gradske i urbane sredine bilo je važno povezati zapadni dio grada, kaštel i *Buraj*, sa župnom crkvom na sjeveroistoku. Iako su ta dva dijela grada prečacima komunicirala i tijekom 16., tek je izgradnja i urbanizacija 17. i 18. stoljeća u potpunosti stvarala skladnu cjelinu.

Povezivanje je učinjeno postupnom urbanizacijom i regulacijom dviju ulica. Jedna se, široka i vijugava, ravnicom razvijala iz smjera zapada a druga, uža i strmija, nadovezala se na nju u smjeru sjevera.²²⁴ Konfiguracija je terena odredila, naravno, i etažnost i izgled građevina koje su tijekom 17. i 18. st. izgrađivale ove dvije ulice. Krećući se iz smjera kaštela prema istoku, uočavamo kako ulicom dominiraju jednostavni, monumentalni stambeni objekti, jednostavno oblikovanih pročelja, kao oni na *Buraju*.²²⁵ Građevine prate smjer i nagib ulice, po etažnosti to su sve dvokatnice jednostavnih pročelja raščlanjenih vratnih i prozorskih otvora uokvirenih jednostavnim okvirima i balkonima. Moguće je pretpostaviti kako su građevine bile u vlasništvu bogatijih stanovnika grada koji su prije živjeli unutar gradskih zidina, a njihova je svrha vjerojatno bila stambena i poslovna.²²⁶ Sve su te građevine izgrađene tijekom 17. i 18., a njihov će primjer (oblikovanjem i načinom izgradnje) slijediti izgradnja stambenih objekata tijekom 19. stoljeća.

²²⁰ Prvotna zgrada samostana izgradnjom južnog krila postaje zapadno krilo današnjeg samostanskog kompleksa; ŠTOKALO, »Pet stoljeća Franjevačkog samostana u Pazinu...«, str. 17–21.

²²¹ Na ist. mj.; »Franjevački samostan Pohođenja Blažene Djevice Marije u Pazinu«, u: *Istarska enciklopedija*..., str. 236.

²²² IVETIĆ, *Pazin na starim razglednicama*..., str. 42–43.

²²³ MOHOROVIČIĆ, »Gradovi u Hrvatskoj...«, str. 580–581.

²²⁴ Obje su ulice (iz smjera kaštela ulica *Prilaz Kaštelu* te prema župnoj crkvi *Ulica Velog Jože*) velikim dijelom izgrađene i urbanizirane tijekom 17. i 18., a svoj su završni oblik dobile tijekom 19. stoljeća.

²²⁵ R. MATEJČIĆ, »Barok u Istri...«, str. 383 i 393.

²²⁶ MUMFORD, *Grad u historiji*..., str. 375. Za baroknu je gradnju gotovo tipično odvajanje nižih i viših slojeva u različite dijelove grada. Na primjeru Pazina, *Buraj* bi mogao biti siromašniji dio grada, dok je pristupna ulica kaštelu bila rezervirana za one imućnije; R. MATEJČIĆ, »Barok u Istri...«, str. 413.

Ulica Prilaz Kaštelu

Na početku su te ulice smještene dva oveća stambena objekta, vezana jedan uz drugi. Građevine su tlocrtno jednake, obje su dvokatnice i jednostavne u oblikovanju pročelja koja ocrtavaju unutrašnju podjelu prostorija. Kako su obje građevine nastale u drugoj polovici 17., pregradnje kasnijih stoljeća (naročito tijekom 19. st.) utjecale su na izgled i djelomice sakrile izvorne konstrukcije. Pročelje zapadnije od dviju zgrada u potpunosti je prekriveno intervencijama izgradnje 19. stoljeća.²²⁷ Istočnija je građevina danas stambeno-poslovna građevina, također pročelnih karakteristika 19., a elementi su ranije izgradnje vidljivi u podrumu gdje se u temeljima građevine nalaze četiri luka, izvorno iz 17. stoljeća.²²⁸

Niže u istoj ulici nalaze se također dva jednostavna stambena objekta, očuvana u odličnu stanju zbog pravilne intervencije i obnove tijekom 19. i 20. stoljeća. Manju od tih dviju kuća ne odlikuju karakteristike originalne izgradnje već recentnih preinaka, iako postoji mogućnost da je ona sagrađena tijekom 16. te pregrađivana tijekom 18. stoljeća.²²⁹ Zanimljivija je situacija njoj susjedne kuće koja je vrlo dobro očuvana, s vidljivim elementima izgradnje s kraja 17. stoljeća. To je dvokatnica, glavnim pročeljem okrenuta glavnoj ulici. Bočno je pročelje također vidljivo zbog stubišta koje se nalazi između dviju kuća, a koje je vjerojatno vodilo u zajednički vrt ili na jedan od mnogobrojnih pazinskih mlinova.²³⁰ Osim prizemnog dijela koji je raščlanjen dvama vratima te s nekoliko jednostavnih prozora, na oba je kata probijeno po nekoliko istih takvih prozorskih otvora s elegantnim kamenim okvirima i natprozornicima. Slično se rješenje ponavljalo i na bočnom pročelju, ali su danas svi prozori zazidani, osim dva koja se nalaze u razini prizemnog dijela pročelja

²²⁷ KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, Identifikacijski list građevine: blok VI, zgrada 1 (Prilaz Kaštelu 24).

²²⁸ *Isto*, Identifikacijski list građevine: blok VI, zgrada 2 (Prilaz Kaštelu 22).

²²⁹ *Isto*, Identifikacijski list građevine: blok VII, zgrada 1 (Prilaz Kaštelu 1 – 3).

²³⁰ Grafika Prospera Petronija u donjem dijelu prikazuje desetak mlinova na Pazinčici koji su puteljima bili povezani s naseljem. Građevine sagrađene uz današnju ulicu *Prilaz Kaštelu*, kao što je to slučaj navedene, imale su s donje strane okućnice i vrtove, od kojih su neki vodili na mlinove, što je možda i ovdje slučaj (V. BRATULIĆ, »Urbani pazinskog feuda...«, str. 167–204). I vlasnici su mlinova, kako je urbarima bilo određeno, morali davanjima pridonijeti Knežiji. Na području Pazina (prema Urbaru iz 1597.) bilo je 8 mlinova, nekoliko smještenih u obližnjem Zarečju, nekoliko u Pazinu.

glavne ulice. Kuća je imala i podrum čiji je lučni otvor vidljiv silaskom niza stube između dviju kuća. Iznad ulaza u podrum vidljiv je rizalitni dio bez ikakvih ukrasa.

Izgradnja sjevernog dijela grada – urbanizacija prostora oko crkve

Kao i oko prvog gradskog fokusa – kaštela, jednako je živa bila i izgradnja oko drugog važnog središta – župne crkve sv. Nikole. Kao što je ranije navedeno, ostatci naselja iz razdoblja 15. i 16. st. danas nisu vidljivi, ali zato o izgradnji iz razdoblja 17., a naročito 18. st., svjedoči velik broj stambeno-poslovnih višekatnica koje su postupno izgrađivale pristupnu ulicu crkvi. Iako izgradnja ovog dijela grada tijekom tih dvjestotinjak godina nije bila plodna kao izgradnja *Buraja* i bliže okolice, postavljeni su temelji za daljnju izgradnju novih ulica i dijelova grada u 19. stoljeću.

Tako je ulicu koja će povezati crkvu s kaštelom tijekom 17. i 18. st. oblikovala izgradnja velikog broja građevina koje ponavljaju ustaljeni kanon gradnje na *Buraju*. S jedne strane ulice to su visoke dvokatnice s prizemnim (poslovnim) te gornjim stambenim dijelovima, jednostavno oblikovanih pročelja s istaknutim balkonskim dodatcima, ali bez istaknutijih stilskih ili dekorativnih elemenata.²³¹ Stilskim se dekorativnim elementima – reljefnim vegetabilnim dekoracijama ili naglašenim pilastrima, izdvaja nekoliko objekata u ulici usmjerenoj istoku.²³² Značenjem se iz ove skupine stambenih objekata izdvaja jedna visoka dvokatnica jednostavno oblikovanog pročelja, tek s neznatno naglašenim prozorskim otvorima. To je zgrada župnog dvora, sagrađena 1670. na mjestu ranije kuće prepoziture iz 1474. godine.²³³ Možda je to jedna od dviju visokih dvokatnica koje Valvasor prikazuje na svojoj grafici. Nasuprot tome, ulični niz s druge strane ulice ne čine visoke dvokatnice već niži, većinom poslovni objekti. Njihova su pročelja raščlanjena krajnje jednostavno – vratnim i prozorskim otvorima bez natprozornika, balkona ili ikakvih reljefnih dekoracija. Na nekim su građevinama vidljivi i prozorski otvori na tavanu, kao i krovni nosači. Premda o vremenu izgradnje, kao ni vlasnicima ovih građevina podatci ne postoje, s obzirom na njihov izgled, moguće je zaključiti kako su tijekom 17. i 18. st. i u tom dijelu grada stanovali trgovci i obrtnici koji su činili srednji sloj Knežije i grada. Kao što je i vidljivo iz opisane situacije, danas je u većoj mjeri u izvornu stanju očuvan i vidljiv istočni krak ulice, iako je (pretpostavlja se) i krak usmjeren kaštelu vjerojatno bio u istoj mjeri izgrađen. Velik se broj sličnih rješenja ponavlja cijelim uličnim nizom, u oba smjera pružanja ulice. Danas je ovaj dio grada vidljiv kao intervencija 19. st. s tek ponekom vidljivom iznimkom ranije izgradnje.

Barokizacija župne crkve sv. Nikole

Osim izgrađenog naselja, na grafikama Petronija i Valvasora vidljiva je i župna crkva sv. Nikole sa zvonikom. Iako je crkva sagrađena tijekom 13., osim pregradnji sredinom 15., na crkvi sve do 17. i 18. stoljeća nisu učinjene značajne preinake. Važna graditeljska

²³¹ R. MATEJČIĆ, »Barok u Istri...«, str. 412–413.

²³² Dio ulice koji je nekad činio put prema kaštelu danas nosi naziv *Ulica Franine i Jurine*; isto, str. 397.

²³³ IVETIĆ, *Pazin na starim razglednicama...*, str. 84, sl. 80.

djelatnost na crkvi zabilježena je u prvoj polovici 17. st., nakon završetka *Uskočkog rata*. U to su vrijeme Pazinsku prepozituru vodili isusovci (1622. – 1663.)²³⁴ koji su i naručili radove proširivanja, nadogradnje i obnove crkve.²³⁵

Prije nadogradnji 17. stoljeća crkva je bila dvobrodna, a zvonik je bio vezan uz nju, što je vidljivo na Valvasorovoj grafici. Dvobrodna crkva pregradnjama na sjeveru dobila je sakristiju, a uz višu glavnu lađu nadozidana su sa svake strane po dva para paralelnih kapela između 1635. i 1681. god., čime ona postaje trobrodna.²³⁶ Sakralnu je arhitekturu nakon *Tridentskog koncila* u velikoj mjeri obilježila praksa širenja crkvenog prostora dograđivanjem bočnih kapela, a tu su praksu slijedili i zasad nama nepoznati graditelji kapela pazinske župne crkve.²³⁷ Baš je proširivanje glavnog broda dodavanjem bočnih kapela glavna karakteristika tipa crkve koji Marković opisuje terminom *pićansko-senjskoga tipa crkve*,²³⁸ kojem pripadaju crkve u Pazinu, Gračišću i Pićnu, a njihova su ishodišta u »regionalnim istarskim arhitektonskim iskustvima«.²³⁹ Kapele su bile jednostavne, kvadratnog tlocrta, za stubu više od glavnog broda i od njega odijeljene trijumfalnim lukovima. Nadsvođene su bačvastim svodovima na čijim se zaglavnim kamenima nalaze posvete i natpisi o donatorima, osvjetljene su polukružnim prozorima te ukrašene drvenim oltarima.²⁴⁰ S južne su strane glavnog broda tako izgrađene kapela Karmelske bratovštine 1635. i kapela sv. Antuna Padovanskog koju je dao sagraditi jedan od vlasnika kaštela u 17. st., Jeronim Flangini 1659., dok se sa sjeverne strane glavnog broda nalazi kapela koju je dala sagraditi bratovština Presvetog ružarija 1637. te kapela posvećena sv. Josipu, sagrađena milodarima Pazinjana 1681. godine.²⁴¹ Pregrađivanje i proširivanje pazinske crkve teče usporedno s izgradnjom i proširivanjem župne crkve sv. Mihovila u Žminju, ističe Marković, koji u razvojnim, stilskim i dekorativnim karakteristikama

²³⁴ ŠIKLIĆ, »Pazinska prepozitura...«, str. 331.

²³⁵ »Barok«, u: *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, knj. 1 (A – Čus.), ur. Andre MOHORVIČIĆ, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb, 1960., str. 252–255. Djelovanje isusovaca značajno je za sakralnu baroknu arhitekturu, kako sjevera Hrvatske, tako i Istre i Dalmacije. Velik se broj kasnogotičkih crkava tijekom 17. i 18. stoljeća barokizira. Nova se barokna rješenja prilagođavaju kasnogotičkoj tlocrtnoj formi pravokutnika, pa se (prema odredbama posttridentskih liturgijskih propisa) glavnom brodu dodaju pomoćne kapele, kako bi prostor bio širi, te sakristija i zvonik.

²³⁶ R. MATEJČIĆ, »Barok u Istri...«, str. 433 i 446; Vladimir MARKOVIĆ, *Crkve 17. i 18. stoljeća u Istri – tipologija i stil*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2004., str. 11.

²³⁷ MOHORVIČIĆ, »Gradovi u Hrvatskoj...«, str. 599–600. Koncilom u Trentu (1545. – 1563.) donesene su neke od reformi u svezi s djelovanjem Katoličke Crkve koje najvjernije slijede i promiču baš isusovci. Njihovo je djelovanje u svim dijelovima Europe obilježeno izgradnjom velikih i prostranih crkava po uzoru na Il Gesù, a sve s ciljem primanja većeg broja vjernika. Njihova je djelatnost zabilježena i u Hrvatskoj, npr. izgradnjom Sv. Vida u Rijeci, barokizacijom crkve sv. Katarine u Zagrebu te proširivanjem starijih, najčešće gotičkih crkava, što je slučaj i s pazinskom župnom crkvom; R. MATEJČIĆ, »Barok u Istri...«, str. 446.

²³⁸ *Pićansko-senjski tip* crkve obuhvaća one jednobrodne crkve koje se proširuju dodavanjem bočnih kapela pa tako njihov tlocrt postaje sažet oblik latinskog križa. Kapele su jednostavna kvadratnog tlocrta, odijeljene masivnim stupcima; MARKOVIĆ, *Crkve 17. i 18. stoljeća u Istri...*, str. 193–194.

²³⁹ *Isto*, str. 97.

²⁴⁰ ŠIKLIĆ, *Crkva svetoga Nikole...*, str. 35.

²⁴¹ *Isto*, str. 35–36.

uočava određene sličnosti, pretpostavljajući kako su na obje crkve radili isti majstori ili radionice.²⁴²

Unutrašnjost je pazinske crkve pregrađivana i tijekom čitava 18. st., između 1739. i 1774. god., pod vodstvom svećenika Antuna Vida Franjula.²⁴³ Srednja je lađa tek tada uzdignuta iznad bočnih te nadsvođena, a zidovi su raščlanjeni arhitektonskom plastikom. Uz povišenje, glavnom je brodu nadograđen još jedan par kapela, pa ih crkva sada ima šest. Tijekom 18. st. izrađeni su i novi mramorni i kameni oltari za svih šest kapela, kao i glavni oltar posvećen sv. Nikoli.

Glavni oltar, sv. Nikole, prema Radmili Matejčić djelo je riječkog kipara Pasqualea Lazzarinija²⁴⁴ te arhitekturom i dekorativnim karakteristikama ponavlja rješenje oltara sv. Stanislava i Ladislava (1727.) iz crkve sv. Vida u Rijeci, a isti je slučaj i s ponešto skromnijim oltarima novih kapela – oltarom Gospe od Ružarija iz 1744. godine (u južnoj lađi) i oltarom Gospe Karmelske iz 1745. (u sjevernoj lađi). Tri grandiozna mramorna oltara kompozicijski i dekorativno ponavljaju rješenja riječkih oltara spomenutog kipara, s određenim odstupanjima u detaljima koji krase pojedini oltar.

Preostala četiri oltara smještena u kapelama iz 17. st. izrađena su u kombinacije opeke, štuka i gipsa te su kasnije mramorizirani. U južnom se brodu nalaze oltar sv. Antona Padovanskog i oltar Sv. Križa, a u sjevernom brodu oltar sv. Josipa te oltar sv. Rite (Margarite). Kompozicijski i dekorativno oni ponavljaju rješenja glavnog oltara, u jednostavnijoj i skromnijoj maniri.²⁴⁵

U drugoj polovici 18. st. srušeni su zidovi koji su odvajali kapele čime one postaju traveji bočnih brodova, a cijeli je prostor zbog toga i bolje osvijetljen.²⁴⁶ Kasnogotičko je svetište tada dobilo portal u sakristiju koja je sagrađena u stoljeću ranije, a probijeni su i prozori na sjeveru i jugu kako bi i svetište bilo bolje osvijetljeno. Nad izlazom, crkva je 1750. dobila pjevalište koje je 1780. godine upotpunjeno orguljama Gaetana Callida, koje su jedine njegove dvomanealne orgulje u Istri.²⁴⁷ Uzor ovakvom rješenju unutrašnjosti Marković nalazi u pićanskoj župnoj crkvi Navještenja Blažene Djevice Marije, ali je

²⁴² I pazinska i žminjska zborna crkva s bočnih strana glavnog broda imaju postavljena po dva para kapela kvadratnog tlocrta i bačvastog svođenja te za stubu više od glavnog broda. Sličnosti leže i u natpisima donatora na grbovima i mramornim oltarima kapela, ali su žminjska rješenja jednostavnija i skromnija; MARKOVIĆ, *Crkve 17. i 18. stoljeća u Istri...*, str. 25–28.

²⁴³ ŠIKLIĆ, *Crkva svetoga Nikole...*, str. 36.

²⁴⁴ Pasquale Lazzarini talijanski je kipar i altartist, suradnik goričke kiparske radionice Paccassi koji tijekom 17. i 18. st. oltarima opremaju crkve Istre i Rijeke. Pripisuje mu se oltar sv. Petra zborne crkve u Rijeci, glavni oltar i oltar sv. Stanislava i Ladislava u Rijeci te glavni oltar pazinske zborne crkve; Radmila MATEJČIĆ, *Crkva sv. Vida u Rijeci*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1994., str. 43–45.

²⁴⁵ ŠIKLIĆ, *Crkva svetoga Nikole...*, str. 44–50.

²⁴⁶ *Isto*, str. 41.

²⁴⁷ Gaetano Callido (1727. – 1813.) bio je poznati talijanski graditelj orgulja, učenik Pietra Nakića (Nachini). Radio je najviše u Veneciji i sjevernoj Italiji, kao i u Istri i Dalmaciji. Njegove se orgulje nalaze u zbornim crkvama u Buzetu (1787.), Bujama (1791.), Oprtlju, Kopru, itd.; »Callido, Gaetano«, u: *Istarska enciklopedija...*, str. 125–126.

u ovom slučaju pazinsko rješenje jednostavnije: veća su sažimanja u zidnoj plastici pa umjesto gređa zidove zaključuju vijenac i pilastri.²⁴⁸

Crkva je u 18. st. izmijenjena i izvana, iako skromno. Pročelje je ukrašeno samo nišom iznad izlaza u koju je smješten kip sv. Nikole, izrađen 1626. god. kao dar kapelana Matije Godine.²⁴⁹ Osim svetca zaštitnika, iznad ulaza nalazi se i kamena ploča s godinom posvete (1764.).²⁵⁰ Zvonik, koji je na Valvasorovoj grafici prikazan u desnom pročelnom uglu broda, uklonjen je i sagrađen kao samostalan objekt sa sjeverne strane crkve 1705. godine.²⁵¹

Iako su podatci o izgradnji Pazina tijekom 17. i 18. st. vrlo skromni, Valvasorove i Petronijeve grafike u velikoj mjeri pomažu iščitavanju promjena na kaštelu, unutar i izvan zidina te u ostalim (do tada ne baš spominjanim) dijelovima grada. Urbanistički razvoj slijedi granice i smjer ulica izgrađenih u ranijim razdobljima. Za razliku od 15. i 16. kada je središte grada bilo unutar zidina, u 17. i 18. st. vidljiv je snažniji urbanistički razvoj u ulicama predgrada. Unutrašnjost *Kaštela* obilježena je interpolacijama novih građevina unutar postojećih gabarita te obnovom starijih objekata. Prostor izvan zidina, naprotiv, doživljava snažan i vidljiv razvoj – oblikuje se središnji trg na *Buraju*, grade se jednostavni, skromni objekti, ali i oni imućnih vlasnika. Postupno se probijaju i izgrađuju i nove ulice koje su bile ukrašene pročeljima stambeno-poslovnih objekata. Ono što je vrlo važno za Pazin u 18. st. obnova je i proširivanje župne crkve sv. Nikole, kao i značajna izgradnja naselja oko nje. Izgradnja naselja oko crkve uvjetovala je izgradnju ulica prema kaštelu, čime ta dva nekad udaljena i odvojena dijela grada polako postaju skladnom urbanističkom cjelinom.

IZGRADNJA MODERNOG GRADA – URBANISTIČKI RAZVOJ PAZINA DO POČETKA 20. STOLJEĆA

Povijest cijele Europe na prijelazu iz 18. u 19. st. obilježena je napoleonskim ratovima. Napoleonova nastojanja da pokori i ovaj dio Europe (što mu je umalo i uspjelo), ostavila su značajan trag na Istru i njene stanovnike, bez obzira na njen periferni smještaj.

Prvi značajniji događaj s kraja 18., koji je odredio političku situaciju Istre 19. st., bilo je potpisivanje *Mira u Campoformiju* 1797. god., što značajno mijenja političku situaciju ovog dijela Europe.²⁵² Nakon gotovo četristo godina podijeljenosti Istre, padom Mletačke

²⁴⁸ MARKOVIĆ, *Crkve 17. i 18. stoljeća u Istri...*, str. 63.

²⁴⁹ *Isto*, str. 77.

²⁵⁰ *Isto*, str. 26. Natpis iznad ulaznih vratiju svjedoči o izgradnji crkve 1266. godine te barokizaciji 18. stoljeća. Navedeno je i kako je crkvu 1764. godine posvetio tadašnji biskup Gašpar Negri; ŠIKLIĆ, *Crkva svetoga Nikole...*, str. 36.

²⁵¹ ŠIKLIĆ, *Crkva svetoga Nikole...*, str. 36.

²⁵² Za vrijeme trajanja Francuske revolucije (1789. – 1795.) austrijske su se trupe uplitalle zastupajući interese rojalista. Međutim, kako se revolucija od samog početka odvijala na štetu rojalista (pa tako i Austrije), Austrija je bila primorana potpisati mir s Francuzima kojim Francuskoj ustupa Lombardiju, dok zauzvrat dobiva određene dijelove Mletačke Republike u Istri, dijelove Dalmacije i Boke Kotorske. Kako bi Austriji osigurala navedeni teritorij, Francuska u travnju 1797. napada Mletačku Republiku, a nekoliko mjeseci kasnije posjede bivše Republike predaje u ruke Austrije. *Mir u Campoformiju* potpisan je 17. listopada 1797. između austrijskog cara Franje II. i francuskog vojskovođe Napoleona Bonaparte, čime

Republike ona je konačno ujedinjena pod vlašću Austrije, a unatoč kratkoj epizodi francuske vladavine (između 1809. i 1813.), konačno se počela razvijati kao skladna cjelina.²⁵³ Povjesničar Darko Darovec ističe da, kada je riječ o povijesti Istre u 19. st., zapravo govorimo o dvama razdobljima austrijske vladavine.

Prvo su razdoblje (1797. – 1805.) obilježile brojne administrativne i upravne promjene, kojima Istra početkom 19. st. dobiva status vojvodine.²⁵⁴ Razdoblje mira između Francuske i Austrije potrajalo je tek do 1805., kada Napoleonova vojska upada u Istru i zauzima bivši mletački dio Istre, a 1809. godine i cijeli poluotok.²⁵⁵ *Požunskim mirom* Napoleon je Austriji oduzeo i Dalmaciju, a nakon što je 1808. ukinuta Dubrovačka Republika, od zauzetog su teritorija *Schönbrunnskim mirom* 1809. god. formirane *Ilirske pokrajine*.²⁵⁶ Napoleonova je vlast na tom području trajala četiri godine (od 1809. do 1813.) kada Austrija ponovno preuzima vlast nad izgubljenim područjima i time započinje drugo razdoblje austrijske vladavine u Istri koje traje do kraja Prvog svjetskog rata 1918. godine.

Unutar Habsburške Monarhije, Istra je (kao bivši prostor Napoleonovih *Ilirskih pokrajina*) postala sastavni dio *Kraljevine Ilirije* 1816. godine,²⁵⁷ upravno-teritorijalne jedinice sastavljene od šest gubernija čije su niže upravne jedinice bile okružni uredi. Nakon 1822., priključenjem Rijeke i civilne Hrvatske Hrvatsko-Ugarskom Kraljevstvu, radi lakšeg upravljanja *Ilirijom* ustrojena su dva veća gubernija – Gorički (koji je obuhvaćao zapadnu Istru) sa središtem u Trstu, i Istarski (koji je obuhvaćao istočnu Istru i Kvarnerske otoke) sa središtem u Rijeci.²⁵⁸ No, radi lakšeg upravljanja nad širokim teritorijem, 1825. god. odlučeno je da će Pazin postati središtem Istarskog okruga, čime se istakla važnost grada kao upravnog središta Istre.²⁵⁹

Austrijska je vlast donijela promjene ponajprije u političkom i administrativnom svijetu Istre i Pazina, ali i nove kulturne utjecaje iz samih središta europske umjetnosti 19. st., što se manifestiralo u kulturnom životu Pazinjana. Vijest kako Pazin postaje središte Istar-

je potvrđen kraj mletačke vladavine u Istri. Bivši teritorij Republike podijeljen je između austrijskog carstva (Venecija, Furlanija, Istra, Dalmacija i otoci) i Francuske (albanska obala i Jonski otoci); DAROVEC, *Pregled istarske povijesti...*, str. 64.

²⁵³ Isto, str. 65–67.

²⁵⁴ Isto, str. 64–65; DUKOVSKI, *Istra: kratka povijest dugog trajanja...*, str. 92–93. Istra od graničnog značaja kakav je nosila tijekom minulih stoljeća postaje unutrašnja državna pokrajina Carstva.

²⁵⁵ DAROVEC, *Pregled istarske povijesti...*, str. 65–67.

²⁵⁶ Potpisivanjem *Schönbrunnskog mira*, Napoleon je od habsburške vlasti izvojevao određene teritorije koje je pripojio prije osvojenim i tako formirao *Ilirske pokrajine*. One su obuhvaćale bivšu mletačku i austrijsku Istru, dio civilne Hrvatske, prostor Vojne krajine južno od Save, bivšu mletačku Dalmaciju, Dubrovačku Republiku, zapadnu Korušku, Boku Kotorsku, Kranjsku, Goričku, dio Tirola i Trst; Marino MANIN – Nevio ŠETIĆ, »Ilirske pokrajine«, u: *Istarska enciklopedija...*, str. 316.

²⁵⁷ DUKOVSKI, *Istra: kratka povijest dugog trajanja...*, str. 98.

²⁵⁸ *Na ist. mj.* Gorički je gubernij obuhvatio teritorij zapadne Istre i austrijskog primorja koji se sastojao od 10 kotara (Socerb, Kopar, Piran, Buje, Poreč, Novigrad, Vodnjan, Pula, Motovun i Buzet) i 22 općine, dok je istarski gubernij obuhvatio teritorij istočne Istre i Kvarnerskih otoka i sastojao se od 9 kotara (Pazin, Labin, Belaj, Lovran, Kastav, Krk, Cres, Lošinj, Podgrad) i 23 općine.

²⁵⁹ *Na ist. mj.* Još je 9. studenog 1822. vladarevim dekretom u Pazinu uspostavljen Privremeni okružni ured, a 15. travnja 1825. potvrđeno je kako će se Ilirsko primorje sastojati od »trgovačkog područja grada Trsta i dvaju okružja – istarskog i goričkog« te kako će središte istarskog okruga biti grad Pazin.

skog okruga obilježila je prvu polovicu 19. st., a s takvom odgovornošću i značajem, bitno je bilo istaknuti i sjaj, velebnost i značaj grada. Ipak, usprkos značajnoj ulozi koja je Pazinu dodijeljena, istovremeno se javljaju i mnogi problemi koji se tiču upravo urbanizma grada.²⁶⁰ Usprkos svom smještaju te administrativnom i političkom značaju i prije donošenja te odluke, grad je na početku stoljeća bio još uvijek relativno mali i urbanistički razvijen u samo određenim dijelovima. Nakon 1825. grad se počinje širiti i urbanistički mijenjati, dopunjavati objektima kulturne, administrativne, upravne i stambene namjene. Dukovski ističe kako se donošenjem odluke 1825. god. prvenstveno javlja problem smještaja ureda okružnog poglavarstva, kao i poglavara, ali je on ubrzo riješen izgradnjom općinske zgrade, kao i velikog broja stambenih građevina.²⁶¹ U članku »Izgradnja Pazina u 19. stoljeću« Radovan Vlaketić navodi kako je grad 1820. imao samo 1615 stanovnika (i 364 stambena objekta), dok 1840. god., kada je to već zaokružena i izgrađena urbanistička cjelina, ima gotovo dvostruko više stanovnika i izgrađenih stambenih objekata.²⁶²

Usprkos prethodnim nemirnim stoljećima razvoja, grad je od 16. st. polako dobivao oblik i značaj grada dostojnog središta jedne regije. Prijašnja su stoljeća obilježena relativno sporim, ali stalnim razvojem i izgradnjom. No, ono što se dogodilo u 19. st. u potpunosti je odredilo izgled i plan grada, kakav je vidljiv i danas.²⁶³ Za širenje i razvoj grada ponajprije je zaslužno spajanje predjela oko kaštela na zapadu i predjela oko župne crkve sv. Nikole na sjeveroistoku.²⁶⁴ Povezivanjem dviju cjelina omogućen je daljnji razvoj i povezivanje dijelova grada, ulica i trgova, ali i širenje njegovih granica. Za Pazin, 19. je stoljeće vrijeme velikih investicija i izgradnji – grade se brojni stambeni objekti, kao i monumentalne građevine javne namjene, formiraju se novi trgovi (*Stari trg*, *Trg male fontane*), probijaju nove ulice (*Via Nuova*, *Muntriljska* i *Poštanska ulica*), a osim značajnih izgradnji unutar granica grada utvrđenih ranijim razdobljima, grad se drastično širi i na istok i sjever, izvan prije utvrđenih gabarita. Urbanističke su promjene uočljive u svim starim dijelovima grada – u vidu interpolacija i nadogradnji na prostoru *Kaštela*, *Buraja* i oko župne crkve te kao novogradnja u novim dijelovima grada i gradskim naseljima (*Pristava*, *Vrtlišće*, *Muntrilj*) koja se izgrađuju porastom stanovništva.²⁶⁵ Značaj urbanoga naselja u srcu Istre sve je više rastao, što je ostavilo značajan trag – na njegove stanovnike, način života, kulturu, kao i izgradnju i formiranje grada kao središta Okruga.

²⁶⁰ *Isto*, str. 98–99.

²⁶¹ *Na ist. mj.*

²⁶² Bernard STULLI, *Istarsko okružje 1825-1860.*, Posebna izdanja historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu, Rijeka – Pazin, 1984., str. 47–48; SLUKAN ALTIĆ, »Historijsko-geografska osnova razvoja Pazina...«, str. 243–245. Katastarska karta iz 1821. godine prikazuje izgradnju grada prije donošenja za Pazin velike odluke. Dok su najstariji dijelovi grada (*Kaštel*, *Buraj* te predio oko crkve) gusto izgrađeni, vidljiva je i velika površina praznih urbanističkih čestica koja će biti izgrađena u drugoj četvrtini 19. stoljeća; Radovan VLAKETIĆ, »Izgradnja Pazina u 19. stoljeću«, u: Josip ŠIKLIĆ (ur.), *Pazin u drugoj polovini 19. i početkom 20. stoljeća: zbornik radova sa znanstvenog skupa u povodu 100. obljetnice utemeljenja Hrvatske čitaonice u Pazinu*, Pazin, 14. studenoga 1997., Skupština udruga Matice hrvatske Istarske županije – Pučko otvoreno učilište Pazin, Pazin, 1999., str. 62.

²⁶³ *Isto*, str. 61.

²⁶⁴ *Isto*, str. 62.

²⁶⁵ MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 436; STULLI, *Istarsko okružje...*, str. 47–48.

Kaštel i naselje unutar zidina

Već je tijekom 18. st. nekad neosvojiva pazinska utvrda postupno gubila svoj fortifikacijski značaj i većim dijelom prenamijenjena je za rezidencijalne svrhe.²⁶⁶ Učinjeno je to dokidanjem fortifikacijskog značaja kula i zidina probijanjem velikog broja prozora te izgradnjom i pregradnjama u unutrašnjosti utvrde, kojima nekad mračni prostori ostave, spremišta i siromašnih spavaonica za posluhu postaju velike sobe za primanja i zabavu.²⁶⁷ Još su promjene načina ratovanja tijekom 16. st. nagovijestile promjene izgleda fortifikacijske arhitekture, a prestanak ratne opasnosti u 18. st. uvjetovao je napuštanje utvrda koje su od najranijih razdoblja svojim snažnim kulama i zidinama štatile građane unutar njih.²⁶⁸

Tijekom 19. st. pazinski je kaštel doživio tek nekoliko manjih izmjena. Prvi je urbanistički pothvat na utvrdi bio rušenje zidina koje su stoljećima štatile unutrašnje naselje.²⁶⁹ Na taj se način fizički izdvojeno naselje unutar zidina konačno otvara ostalim dijelovima grada, što će utjecati i na ponovnu izgradnju i obnovu tog dijela grada, koje je tijekom 18. st. gotovo zapušteno. Drugi je važan urbanistički zahvat zatrpavanje jarka koji je u prijašnjim stoljećima štitio ulaz u utvrdi.²⁷⁰ Nakon što je jarak zatrpan i popločen kamenom, kaštel je u potpunosti spojen s predgrađem. O izgledu kaštela i njemu pristupnog puteljka u prvoj polovici 19. st. svjedoči i jedna od grafika Pietra Nobilea,²⁷¹ znamenitog tršćanskog arhitekta i konzervatora. Nobile je do sitnih detalja zabilježio sjeverni dio kaštela, polukružnu kulu te stambeni objekt smješten nasuprot njemu. Vidljivo je kako je obrambeni opkop već zatrpan te pristupna ulica popločena, a u drugom planu nazire se i župna crkva sv. Nikole sa zvonikom.²⁷² Treći urbanistički pothvat bila je izmjena vanjskog izgleda utvrde, i to njena istočnog dijela. Naime, na početku 19. st. vrh je kvadratne kule na

²⁶⁶ FOSCAN, »I fondamenti storico-giuridici della contea d'Istria...«, str. 431–432; BRADANOVIĆ, »Graditeljstvo Lovrana...«, str. 237.

²⁶⁷ R. MATEJČIĆ, »Barok u Istri...«, str. 406; MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 421; MOHOROVIČIĆ, »Gradovi u Hrvatskoj...«, str. 174–175.

²⁶⁸ MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 70–72; MOHOROVIČIĆ, »Gradovi u Hrvatskoj...«, str. 174–175.

²⁶⁹ MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 311–314. Tijekom 19. stoljeća, razvojem industrije i trgovine, javlja se potreba za većom i žustrijom izgradnjom stambenih objekata te iskorištavanja svih urbanističkih čestica. Potpuno ili djelomično rušenje zidina koje su nekad štatile srednjovjekovni grad omogućilo je širenje grada, novogradnju te povezivanje u skladnu urbanističku cjelinu. MILIĆ, *Razvoj grada kroz stoljeća 3...*, str. 70–72; KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat*, str. 20–21; NADILO, »Tisućljetna utvrda...«, str. 250.

²⁷⁰ FOSCAN, »I fondamenti storico-giuridici della contea d'Istria...«, str. 431; NADILO, »Tisućljetna utvrda...«, str. 250; VLAKETIĆ, »Izgradnja Pazina u 19. stoljeću...«, str. 66.

²⁷¹ Marijan BRADANOVIĆ, *Istra iz putnih mapa Pietra Nobilea*, Histria Editiones – Državni arhiv u Rijeci – Povyjesni i pomorski muzej Istre, Kopar – Rijeka – Pula, 2012., str. 102–103; MATEJČIĆ – MATIJAŠIĆ, »Pazin«, u: *Istarska enciklopedija...*, str. 576. Radovi zatrpavanja jaraka i niveliranja terena, kao i snižavanje četvrtaste kule, izvedeni su 1820-ih godina.

²⁷² BRADANOVIĆ, *Istra iz putnih mapa...*, str. 102–103. Nobile prikazuje i građu zida pazinskog kaštela, kao i karakteristične renesansne forme puškarnica (kruškolike i četvrtaste) te konzole ophodnog puta. Naglašava i detalje kuće podno kaštela koja je bila sastavni dio obrambene linije prije zatrpavanja pristupnog jaraka (renesansne mašikule i barokni portal).

Kaštel, toranj s preslicom

istoku, koja je bila najstariji dio utvrde te simbol grada, srušen do razine krova.²⁷³ Kamenim kvadrima kule popločene su neke pazinske ulice te poravnat teren ispred kaštela stvarajući na taj način trg.²⁷⁴ Osim toga, na kaštelu su probijeni još neki prozorski otvori na gornjim etažama, u potpunosti se prilagođavajući stambenoj funkciji koju je kaštel od tada imao. U to je vrijeme utvrdi dozidan i toranj s urom i preslicom, čime se mijenja izgled istočnog pročelja,²⁷⁵ a što je zabilježeno na velikom broju razglednica s kraja 19. stoljeća.

Naselje je unutar nekadašnjih zidina stalno izgrađivano od vremena izgradnje utvrde. Usprkos utvrđenom postojanju podloge ranijih razdoblja, većina je građevina na tom prostoru plod intervencija i interpolacija 19. stoljeća.²⁷⁶ Povezivanjem je dvaju dijelova

²⁷³ FOSCAN, »I fondamenti storico-giuridici della contea d'Istria...«, str. 431; NADILO, »Tisućljetna utvrda...«, str. 250; VLAKETIĆ, »Izgradnja Pazina u 19. stoljeću...«, str. 66.

²⁷⁴ MATEJČIĆ – MATIJAŠIĆ, »Pazin«, u: *Istarska enciklopedija...*, str. 576; VLAKETIĆ, »Izgradnja Pazina u 19. stoljeću...«, str. 65.

²⁷⁵ *Isto*, str. 66. Istočno pročelje kaštela, nakon što mu je dozidan toranj s preslicom, na neki način postaje zaštitni znak grada pa je tako zabilježen na brojnim razglednicama s početka 20. stoljeća, a i danas predstavlja jednu od najljepših i najpoznatijih veduta grada; npr. IVETIĆ, *Pazin na starim razglednicama...*, str. 26, sl. 1–2. Kaštel (1939.); *isto*, str. 30, sl. 7–8. Kaštel (1910.).

²⁷⁶ KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, str. 20–21, Prilog II: Analiza postojećeg stanja, Broj nacrt: 2.8 Vrijeme nastanka građevina; Prilog II: Prostorni razvitak, Broj nacrt: 3.6 (stanje iz godine 1820.); 3.7 (stanje iz godine 1855.); 3.8 (stanje iz godine 1878.).

grada započela postupna obnova ovog, nekad bogatijeg, a danas skoro praznog dijela grada. Urbanistički radovi 19. st. pratili su ranije postavljene temelje, a intervencije u tom dijelu grada bile su više obnove ili dogradnje postojećih objekata nego novogradnja.²⁷⁷ Razlog je tome, kako Krizmanić i Vučić Šneperger ističu, nezahvalan pad terena, kao i malo građevinsko područje koje ne dopušta mogućnost značajnijih promjena i novogradnji.²⁷⁸ Novoizgrađeni se objekti nisu isticali nikakvim stilskim ni građevinskim karakteristikama razdoblja: to su većinom bile skromne prizemnice ili jednokatnice. Neke od istaknutijih novih građevina bile su one sagrađene nad Jamom, koje svoja dvorišta uređuju kao vidikovce zbog turističkog interesa za Jamu.²⁷⁹ Iako su danas vidljivi samo ostatci nekih od tih kuća, kao i njihovih vidikovaca, Nerina Feresini u svojoj knjizi *La foiba di Pisino* objavljuje fotografiju nekoliko kuća smještenih iznad Jame, kao i njihovih vidikovaca.²⁸⁰ Tako je dvorište jedne od kuća oblikovano terasama koje se uz strmu stijenu spuštaju u Jamu. Terasa su bile povezane skalinađama, ograđene kamenim zidovima i, kako Vlaketić navodi, »uklopljene su u prirodni ambijent jame«.²⁸¹ Kao što je to slučaj bio i s ranijim razdobljima, većina je objekata tog dijela grada danas napuštena ili ruševna, sakrivena slojem recentnih obnova.

Buraj

Nekadašnje se predgrađe kaštela, naselje *Buraj*, u 19. st. urbanističkim razvojem i izgradnjom našlo na periferiji novoga grada.²⁸² Iako je vrijeme najznačajnije izgradnje za taj dio grada bilo 18. stoljeće, ta se praksa djelomice nastavila i u idućem. Osim potpune izgradnje središnjeg dijela naselja, ono je u potpunosti bilo povezano sa zidinama kaštela pa su neke kuće izgrađene tijekom 19. st. doslovno bile vezane za zidine kaštela. Navedeno je vidljivo na nekolicini urbanističkih planova iz sredine tog stoljeća kojima se regulira izgradnja objekata neposredno uz zidine kaštela, odnosno uz kvadratnu istočnu kulu.²⁸³ Jednim takvim urbanističkim planom, kojim se utvrđivalo vlasništvo i veličina parcele dviju susjednih obitelji, moguće je vidjeti potpunu izgrađenost uz zidine kaštela te ulice prema središnjem burajskom trgu. Vlasnici kuća uz kaštel te na usponu bile su obitelji Matejčić, Zanello, Camus, Ivančić, itd. (*Matteichic, Zanello, Camus, Ivancich*), sve redom

²⁷⁷ MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 311–314; KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, str. 20–21, Prilog II: Analiza postojećeg stanja, Broj nacrt: 2.8 Vrijeme nastanka građevina; Prilog II: Prostorni razvitak, Broj nacrt: 3.6 (stanje iz godine 1820.); 3.7 (stanje iz godine 1855.); 3.8 (stanje iz godine 1878.).

²⁷⁸ *Isto*, str. 13 i 20–21.

²⁷⁹ VLAKETIĆ, »Izgradnja Pazina u 19. stoljeću...«, str. 65.

²⁸⁰ Nerina FERESINI, *La foiba di Pisino – Pazinska jama*, Comunita degli Italiani di Pisino – Zajednica Talijana Pazin, Pazin, 2012., str. 34.

²⁸¹ VLAKETIĆ, »Izgradnja Pazina u 19. stoljeću...«, str. 65.

²⁸² BRADANOVIĆ, »Graditeljstvo Lovrana...«, str. 235.

²⁸³ Državni arhiv u Pazinu (dalje: DAPA), HR-DAPA-847, Kotarski kapetanat Pazin 1849/1854, kut. 1, Plan reguliranja ceste i katastarskih čestica uz kaštel u Pazinu; KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, Prilog II: Prostorni razvitak, Broj nacrt: 3.6 (stanje iz godine 1820.); 3.7 (stanje iz godine 1855.)

obitelji sitnih trgovaca i obrtnika.²⁸⁴ Bile su to jednostavne jednokatnice nepravilnih tlocrta prilagođenih nagibu i smjeru ulice. Izgled je nekih od tih kuća sačuvan na nekolicini razglednica s početka 20. st.,²⁸⁵ a do danas su srušene ili potpuno sakrivene slojem recentnih obnova.

Glavni je trg naselja (danas *Hrvatski trg*) većinom oblikovan tijekom izgradnji 17. i 18. st. pročeljima koja i danas svjedoče o širenju i rastu tog naselja istočno od zidina. Nekad kvart siromašnih trgovaca i obrtnika, usprkos stalnoj naseljenosti i izgradnji od najranijih razdoblja razvoja Pazina, svoje lice također duguje izgradnji, nadogradnjama i preinakama 19. stoljeća. Rastom naselja, ali i cijelog grada, rasla je i potreba za probijanjem i izgradnjom novih ulica koje bi povezale sve dijelove grada.²⁸⁶ Prije 19. st. glavni je burajski trg jednom ulicom bio spojen s kaštelom (danas *Ulica Julesa Vernea*), a velik je broj prečaca spajao trg s novom glavnom gradskom ulicom izgrađenom tijekom 18. st. (danas ulicom *Prilaz Kaštelu*). Nove se ulice probijaju i granaju u svim smjerovima u 19. stoljeću; u potpunosti se izgrađuje i urbanizira ulica u smjeru franjevačkog samostana (danas *Ulica Vladimira Nazora*), kao i jedna usmjerena prema jugu, kao svojevrstan izlaz iz grada (danas *Ulica Buraj*). Osim izgradnje i urbanizacije velikog broja ulica, razni se prečaci probijaju u svim smjerovima grada pa je tako središnji burajski trg postao povezan s ostalim važnim ulicama i prometnicama razgranatom mrežom ulica, uličica i prolaza. Trg je, dakle, tijekom 19. st.

Uspón prema Buraju, pogled od Kaštela

²⁸⁴ DAPA, HR-DAPA-847, Kotarski kapetanat Pazin 1849/1854, kut. 1, Plan reguliranja ceste i katastarskih čestica uz kaštel u Pazinu.

²⁸⁵ IVETIĆ, *Pazin na starim razglednicama...*, str. 69, sl. 58. Prikaz kaštela s pristupnom ulicom (1899.) i sl. 59. (1915.).

²⁸⁶ MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 435–436.

postao zaokruženom urbanističkom i gradskom cjelinom zahvaljujući izgradnji kojom su popunjavane prazne urbanističke čestice.²⁸⁷ Tako je u prvoj polovici stoljeća u cijelosti izgrađen donji, sjeverni dio trga. Stambeni blok sagrađen tijekom 18. st., u prvoj polovici 19. st. bio je u vlasništvu pazinskog trgovca Felicea Giorgia.²⁸⁸ Osim obnove starijih dijelova objekta, sagrađene su i dvije manje čestice koje se izravno nadovezuju na raniju izgradnju, tlocrtno i izgledom pročelja, koje su krajnje jednostavne, bez ikakvih istaknutih stilskih ili dekorativnih karakteristika.²⁸⁹ Novi su stambeni objekti sagrađeni i u gornjem, južnom dijelu trga,²⁹⁰ gdje se nalazilo nekoliko skromnih, jednostavnih stambenih objekata u vlasništvu obitelji nižeg građanskog sloja. Bile su to visoke stambenice s nekoliko katova, jednostavnih, glatko oblikovanih pročelja, ponovno bez istaknutih stilskih karakteristika pročelja, slične onima na suprotnoj strani trga i pristupnih mu ulica.²⁹¹ Zbog bombardiranja grada u Drugom svjetskom ratu, slojevi su izgradnje 19. st. danas vidljivi u fragmentima ili su u potpunosti zamijenjeni recentnim intervencijama.²⁹²

Između Trga *Buraj* i franjevačkog samostana nalazi se i nekoliko skromnih zdanja 19. stoljeća, bez naglašenih stilskih ili dekorativnih karakteristika, prekrivenih intervencijama prošlog stoljeća. Ulicom dolazimo ispred franjevačkog samostana, na popločeni plato koji je zbog postojanja samostana i ranije funkcionirao kao svojevrsno sastajalište, a koji je početkom 19. st. dobio službeni status trga.²⁹³ Na tom je prostoru 1816., ispred same crkve, podignut spomenik kapetanu Lazariću koji se 1813. god. sukobio s Napoleonovom vojskom braneći Pazin i Lindar.²⁹⁴ Kako ističe Marija Ivetić, »prostrano kameno podnožje i hlad osam razlistalih stabala činile su Lazarićev spomenik središnjim punktom na ovome trgu.«²⁹⁵ Izgled trga sa spomenikom kapetanu Lazariću i pročeljem franjevačke crkve u pozadini zabilježio je i Nobile na još jednoj svojoj grafici s početka 19. stoljeća.²⁹⁶ Na još neizgrađenom trgu vidljiv je spomenik, dok se u pozadini s desne strane nalazi franjevačka crkva. Lijevom stranom trga dominira vizura još neizgrađenih novih dijelova grada te zvonik župne crkve, a vidljiv je i vrh stubišta koje će u drugoj polovici povezati trg ispred franjevačkog samostana s novim gradskim središtem, *Starim trgom*.²⁹⁷ Dvije

²⁸⁷ Isto, str. 310.

²⁸⁸ VLAKETIĆ, »Izgradnja Pazina u 19. stoljeću...«, str. 65; KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, Identifikacijski list građevine: blok VIII, građevine 1 – 6.

²⁸⁹ IVETIĆ, *Pazin na starim razglednicama...*, str. 114, sl. 126.

²⁹⁰ KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, Prilog II: Prostorni razvitak, Broj nacrti: 3.6 (stanje iz godine 1820.); 3.7 (stanje iz godine 1855.); 3.8 (stanje iz godine 1878.).

²⁹¹ MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 436. U predjelima grada gdje je zgusnuta izgradnja ranijih razdoblja onemogućila gradnju u širinu, grade se visoke građevine, kao što je to primjer južnog dijela pazinskog *Buraja*; IVETIĆ, *Pazin na starim razglednicama...*, str. 114, sl. 125.

²⁹² KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, str. 20–21. O izgledu trga i pristupnih ulica (Ulice Julesa Vernea, Ulice Buraj) ponovno saznajemo s brojnih razglednica; IVETIĆ, *Pazin na starim razglednicama...*, str. 70, sl. 60; str. 114, sl. 125 i sl. 126.

²⁹³ VLAKETIĆ, »Izgradnja Pazina u 19. stoljeću...«, str. 63.

²⁹⁴ Robert MATIJAŠIĆ, »Lindar«, u: *Istarska enciklopedija...*, str. 444–445.

²⁹⁵ IVETIĆ, *Pazin na starim razglednicama...*, str. 115.

²⁹⁶ BRADANOVIĆ, *Istra iz putnih mapa...*, str. 102, sl. 54.

²⁹⁷ Isto, str. 102–103, sl. 54.

razglednice s prijelaza 19. u 20. st. prikazuju trg s drvoredom, franjevačkom crkvom u pozadini te spomenikom kapetanu Lazariću u sredini, dok se izgradnja grada u pozadini (koju dokumentira Nobile), kao i obližnja zgrada gimnazije, ne vide.²⁹⁸

Obnova franjevačkog samostana i crkve i izgradnja zgrade Gimnazije

Radovi na franjevačkom samostanskom kompleksu nadovezuju se na ranije započete radove druge polovice 18. stoljeća. Franjevačka je crkva u drugoj polovici 19. st. dobila novo krovništvo, o čemu svjedoče projekti i nacrti koji se čuvaju u Državnom arhivu u Pazinu.²⁹⁹ Ti nam arhivski dokumenti svjedoče da su između 1897. i 1899. u Trstu izrađeni projekti za popravak drvenog krovništva crkve, kao i za izgradnju kasetiranog svoda.³⁰⁰ Osim radova na crkvi te sitnih popravaka samostana, napravljene su manje preinake i na zvoniku crkve sagrađenom sredinom 18. stoljeća. Dok grafika Pietra Nobilea još uvijek prikazuje prohodni zvonik s baroknom lukovicom,³⁰¹ za vrijeme upravljanja gvardijana Huga Novljanina vrh je zvonika preoblikovan pa je tako barokni krov zvonika sagrađen 1732. zamijenjen piramidalnim šiljkom 1874. godine.³⁰² Pri kraju stoljeća, za vrijeme vodstva gvardijana Vračeka, postojali su dodatni planovi radova obnove samostana i uređenja sajmišta ispred njega, ali su oni ostvareni tek tijekom 20. st. zbog nedostatka financijskih sredstava.³⁰³

Kao što je poznato, u sklopu samostanskog kompleksa tijekom 18. st. djelovala je bolnica, knjižnica, ali i carsko-kraljevska osnovna škola.³⁰⁴ Osim pučke osnovne škole, u samostanu je od 1836. god. djelovala i niža gimnazija s nastavom na njemačkom jeziku.³⁰⁵ Godine 1873. gimnazija je iz franjevačkog samostana preseljena u građevinu sagrađenu sredinom stoljeća na suprotnoj strani samostanskog trga.

Iako je njena prvotna namjena bila vojna, visoka dvokatnica u kojoj je krajem stoljeća smještena gimnazijska ustanova, svojim je monumentalnim i snažnim pročeljem oblikovala

²⁹⁸ IVETIĆ, *Pazin na starim razglednicama...*, str. 115, sl. 127 i sl. 128. Trg ispred franjevačkog samostana ili *Piazza del Monumento*, danas *Trg hodočasnika* (1900.).

²⁹⁹ ŠTOKALO, »Pet stoljeća Franjevačkog samostana u Pazinu...«, str. 17–20; VLAKETIĆ, »Izgradnja Pazina u 19. stoljeću...«, str. 67; DAPA, HR-DAPA-27, Kotarsko poglavarstvo (kapetanat) Pazin 1868–1918, kut. 109/D2 (1897. – 1902., 1908. – 1909.), Projektni nacrti za popravak franjevačke crkve u Pazinu.

³⁰⁰ *Na ist. mj.*

³⁰¹ BRADANOVIĆ, *Istra iz putnih mapa...*, str. 102–103, sl. 54.

³⁰² IVETIĆ, *Pazin na starim razglednicama...*, str. 42, sl. 24.

³⁰³ VLAKETIĆ, »Izgradnja Pazina u 19. stoljeću...«, str. 67. Pazinski je gvardijan financijsku pomoć najprije zatražio od Franjevačke provincije u Ljubljani, a potom i od općinskog poglavarstva u Pazinu, ali bezuspješno. Troškovi koje je franjevački samostan zahtijevao bili su previsoki, a opravdavali su ih izgradnja sajmišta, obnova samostana, kao i izgradnja nove zgrade gimnazije; DAPA, HR-DAPA-27, Kotarsko poglavarstvo (kapetanat) Pazin 1868–1918, kut. 109/D2 (1897. – 1902., 1908. – 1909.), Projektni nacrti za popravak franjevačke crkve u Pazinu.

³⁰⁴ ŠTOKALO, »Pet stoljeća Franjevačkog samostana u Pazinu...«, str. 17–20.

³⁰⁵ Niža četverogodišnja gimnazija smještena u Franjevačkom samostanu bila je prva pazinska pučka škola; Dražen VLAHOV, »Prilog povijesti Hrvatske gimnazije u Pazinu«, *Vjesnik istarskog arhiva*, god. 1996. – 1997., sv. 6 – 7, Pazin, 2002., str. 342.

pristupni dio samostanskom trgu.³⁰⁶ Kao i nekolicina građevina prije nje, i ova je zgrada nastala spajanjem manjih stambenih čestica, a svojom je namjenom podignula značaj trga i svjedoči o urbanističkom i kulturnom razvoju cijelog grada. Nakon žustre borbe koja se vodila oko pitanja nastavnog jezika u Gimnaziji, godine 1899. osnovana je Carsko-kraljevska velika državna gimnazija, prva gimnazija na hrvatskom jeziku u Istri.³⁰⁷ Bila je to prva srednjoškolska ustanova istarskih Hrvata, otvorena i osnovana kao izraz borbe za očuvanje nacionalnog identiteta te kao iskaz važnosti obrazovanja na materinskom jeziku.³⁰⁸ Danas se ondje nalaze uredi i poslovni prostori Državnog arhiva u Pazinu.

Formiranje novovjekoga gradskog središta – današnjeg *Starog trga*

S *Trga hodočasnika* stubište vodi do, u novom vijeku postupno uspostavljenoga novoga pazinskoga urbanoga težišta, današnjega naziva *Stari trg*. Kako je zapadni dio grada još u 18. st. počeo gubiti na značaju urbanoga težišta, novi je trg postupno oblikovan izgradnjom od 17. do 19. st., a njegov su izgled u potpunosti odredile tri ulice koje se ondje sastaju – *Prilaz Kaštelu*, *Vrtlišće* i *Corso*.³⁰⁹ Te su tri ulice omogućavale komunikaciju s ostalim dijelovima grada, a zajedno s trgov i danas čine skladnu cjelinu. Izgradnjom trga i pristupnih mu ulica, kao i nekoliko manjih ulica i prečaca, nekadašnje se središte života od prostora kaštela premještao na novoizgrađeni trg, čime je započinjala izgradnja tog dijela grada, dok je *Buraj* postao gradskom periferijom.³¹⁰ Oblik i smjer ulica definiran je konfiguracijom terena pa je tako i izgradnja stambenih i poslovnih objekata bila njoj podređena.³¹¹

Ulica *Prilaz Kaštelu*, kao što je već rečeno, većinom je izgrađena tijekom 18. st., a oblikuje se tijekom cijelog 19. st., ističe Vlaketić, izgradnjom velikih stambenih objekata, većinom u vlasništvu imućnijih pazinskih trgovaca, obrtnika i političara, koji svojim izgledom i veličinom čine skladnu cjelinu s građevinama na trgu.³¹² Izgled je *Starog trga* do danas tek neznatno izmijenjen, a njime dominiraju monumentalna pročelja okolnih

³⁰⁶ Isto, str. 342–343. Kada je 1873. dokinuta gimnazija u franjevačkom samostanu, ona se seli u spomenutu građevinu koja je do tada bila zgrada vojarnje. Vojarna se s *Buraja* tada seli u novoizgrađeni kompleks na istoku grada; VLAKEČIĆ, »Izgradnja Pazina u 19. stoljeću...«, str. 63; DAPA, HR-DAPA-27, Kotarsko poglavarstvo (kapetanat) Pazin 1868-1918, kut. 109/D2 (1897. – 1902., 1908. – 1909.), Projektni nacrti za popravak franjevačke crkve u Pazinu.

³⁰⁷ Osnivanje gimnazije na hrvatskom jeziku prethodila je borba talijanskih i hrvatskih Pazinjana od šezdesetih godina 19. stoljeća. Bilo je to vrijeme ustavnih reformi Habsburške Monarhije te hrvatskog narodnog preporoda. S obzirom na etnički sastav stanovništva Pazina, obje su strane smatrale kako je njihov jezik u prednosti nad onim drugim. Kao protuteža hrvatskoj gimnaziji, iste je godine osnovana i niža realna gimnazija s nastavnim talijanskim jezikom; VLAHOV, »Prilog povijesti Hrvatske gimnazije...«, str. 342 i 346–347.

³⁰⁸ Isto, str. 346–347.

³⁰⁹ Sa *Starog trga*, ulica *Prilaz Kaštelu* usmjerena je zapadnom dijelu grada, *Corso* (*Korzo* ili danas *Ulica Jurine i Franine*) prema župnoj crkvi i istočnim dijelovima grada, a *Vrtlišće* prema istoimenom novom naselju prema jugu.

³¹⁰ MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 310; KRIZMANIĆ – VUČIĆ ŠNEPERGER, *Konzervatorski elaborat...*, str. 21.

³¹¹ SLUKAN ALTIĆ, »Historijsko-geografska osnova razvoja Pazina...«, str. 242.

³¹² VLAKEČIĆ, »Izgradnja Pazina u 19. stoljeću...«, str. 63 i 68.

Stari trg

građevina stambeno-poslovne funkcije. Jedna od najvelebnijih građevina sagrađenih na trgu sredinom stoljeća bila je kuća pazinskog veletrgovca Camusa.³¹³ Ta je kuća u vrijeme izgradnje smatrana najvećom stambenom građevinom u gradu, što svjedoči o važnosti njena vlasnika. To je, za pazinske prilike, dimenzijama impresivna, ali jednostavna dvokatnica s prizemnim poslovnim prostorom, vratnim i prozorskim otvorima s lagano naglašenim lučnim okvirima. Prizemni je dio nekad bio obložen obrađenim kamenim blokovima, a jednostavnim oblikovanjem pročelja zgrada podsjeća na gimnaziju na *Buraju*.³¹⁴ U 20. st. potkrovlje je služilo kao atelje pazinskog slikara Saše Šantela.³¹⁵

Osim stambeno-poslovne dvokatnice pazinskog trgovca, trgovom očigledno dominira visoka trokatnica koja, osim skalinade, čini razdjelnicu *Starog trga* i prostora ispred

³¹³ Pijemontska obitelj Camus spominje se kao posljednji vlasnik feuda Kaščerga (koji su otkupili od obitelji Rampelli, također značajne talijanske obitelji 19. stoljeća koja je živjela u Pazinu). Poznati su kao veletrgovci, marljivi i poduzetni građani Pazina u 19. stoljeću; DE FRANCESCHI, *Storia documentata...*, str. 285–287.

³¹⁴ VLAKETIĆ, »Izgradnja Pazina u 19. stoljeću...«, str. 63.

³¹⁵ *Na ist. mj.*

franjevačkog samostana.³¹⁶ Ta je trokatnica, vlasništvo pazinskog trgovca Adama Mraka (*Mrach*), sagrađena posljednjih desetljeća 19. st. kao završetak oblikovanja trga i tog dijela grada. Od 1899. do 1902. u njoj je bila smještena gimnazija na talijanskom jeziku (*Ginnasio Reale Provinciale*), a kasnije đачki dom (1920. – 1938.).³¹⁷ Pročelje te građevine jednostavnim je horizontalnim linijama podijeljeno na prizemni dio te tri kata. Dok je prizemni ulazni dio naglašen lukovima, u gornjim se dijelovima građevine na svakom katu nalazi po deset jednostavnih prozorskih otvora. U krovnom se dijelu nalaze tri rizalitna dodatka; središnji veći, vjerojatno tavanski prostor s četirima prozorima, te dvije manje bočne konstrukcije. Nakon 1902. sjedište gimnazije s nastavom na talijanskom jeziku prebačeno je u novu zgradu, sagrađenu na istočnoj strani novoga gradskog trga.³¹⁸

Sve su ostale novoizgrađene kuće bile višekatnice s dvjema ili više etaža i potkrovljem (tavanom), dok je u prizemlju svake od njih bio poslovni prostor. Sobe su kod svih stambenih objekata bile međusobno povezane, a unutrašnja su stubišta omogućila komunikaciju između katova.³¹⁹ Pročelja građevina bila su oblikovana po ukusu i mogućnostima vlasnika, a s obzirom na to da su ondje obitavali imućni Pazinjani, izgled im je bio blizak onom europskih gradova 19. stoljeća. Dok su gornji dijelovi pročelja bili oblikovani jednostavno, tipično tadašnjem stilu i modi, prizemni su prostori bili ukrašeni drvenim nadstrešnicama, od kojih se nekoliko vidi i danas.³²⁰

Vrtlišće

U smjeru jugoistoka sa *Starog trga* proizlazi *Ulica Vrtlišće*, kojom stižemo u istoimeni dio grada. U tom je dijelu grada izgradnja kuća slijedila izgradnju onih na *Starom trgu*, iako u nešto skromnijoj maniri. Primjer kuća naselja *Vrtlišće* je ona vlasnika Giuseppea Orachena.³²¹ Prema nacrtu, bila je to jednostavna jednokatnica kvadratnog tlocrta, s prizemljem, jednim katom i tavanom, koji su povezani unutrašnjim stubištem. To se naselje smatra jednim od najmlađih dijelova grada pa je najveći dio ipak izgrađen tijekom 20., dok su ostatci skromne gradnje 19. st. danas, nažalost, vidljivi jedino u ruševinama.

Korzo

Ulica *Via Corso*, koja nas sa *Starog trga* usmjerava prema župnoj crkvi i istočnom dijelu grada, u 19. je stoljeću bila glavna pazinska ulica i prometnica u kojoj su se nalazili

³¹⁶ BRADANOVIĆ, *Istra iz putnih mapa...*, str. 102–103. Na grafici s prikazom trga ispred franjevačkog samostana s lijeve je strane još neizgrađen prostor te vrh stubišta koje vodi prema *Starom trgu*. Taj je neizgrađeni prostor krajem stoljeća zamijenila izgradnja višekatnice trgovca Mracha.

³¹⁷ IVETIĆ, *Pazin na starim razglednicama...*, str. 51.

³¹⁸ *Na ist. mj.* Novu zgradu gimnazije (*Ginnasio Reale Provinciale*) sagradili su pazinski poduzetnici Nikola Ujčić i Antonio Runco na početku 20. stoljeća po projektima inženjera Ernesta Dejaka. Gimnazija je bila sagrađena u istočnom dijelu glavnog gradskog trga (onda, *Piazza Legna*), a u potpunosti je srušena bombardiranjima u Drugom svjetskom ratu.

³¹⁹ VLAKETIĆ, »Izgradnja Pazina u 19. stoljeću...«, str. 65.

³²⁰ *Na ist. mj.*

³²¹ DAPA, HR-DAPA-27, Kotarsko poglavarstvo (kapetanat) Pazin 1868-1918, kut. 1, Kuća Orachen Giuseppe.

Korzo, drveni izlozi

brojni restorani, krčme i trgovine.³²² Iako je, kao što je navedeno, ona djelomice izgrađena tijekom 18. st., izgradnjom *Starog grada* popunjavaju se i prazne urbanističke čestice *Korza* pa je ona tako zajedno s trgom činila, i još uvijek čini, skladnu cjelinu. Kao i trg, i ova je ulica danas tek neznatno izmijenjena. Premda danas više nema status sajmišta i sastajališta kakav je imala u 19. st., većina građevina i danas ima poslovno-stambenu funkciju. O važnosti i ljepoti te ulice svjedoči velik broj razglednica i slika s početka 20. stoljeća.³²³ Ulicu je krasila monumentalna arhitektura stambeno-poslovnih višekatnica, terase mnogobrojnih raskošnih restorana i krčmi, tu se nalazilo nekoliko gradskih ljekarni i knjižara, a njenu funkciju sajmišta podupirali su izlozi brojnih trgovina čiji su prizemni dijelovi bili ukrašeni drvenim izložbenim pročeljima, od kojih je još nekoliko i danas vidljivo. Zbog nivelacije terena i uspona ulice od *Starog trga* prema istoku, etažnost građevina varira. U okrugu *Starog trga* to su većinom monumentalnije dvokatnice, veće građevine u vlasništvu bogataša, dok se na kraju ulice izgrađuju većinom jednoetažne građevine, tlocrtno jednostavnije i manje, a većinom su služile kao trgovine. Pročelja su građevina jednostavna, s naglašenim doprozornicima i natprozornikom, bez dekorativnih elemenata, osim poneke vegetabilne reljefne dekoracije.

Širenje i izgradnja novih dijelova grada prema istoku

Širenje i izgradnja novih dijelova grada prema istoku

Od zapadnih obronaka *Kaštela* i predgrada *Buraj*, tijekom 19. st. u »donjem« je dijelu grada urbanistički razvoj povezan s interpolacijom unutar starih dijelova grada te izgradnjom novih gradskih trgova – franjevačkog trga te novoga gradskog trga. Međutim, općenitim gospodarskim razvojem gradova Istre, pa tako i Pazina, javlja se potreba širenja grada i izgradnje novih dijelova.³²⁴ Neurbanizirano područje sjevernih i istočnih obronaka Pazina u drugoj se polovici 19. st. započinje urbanizirati izgradnjom stambenih i poslovnih

³²² IVETIĆ, *Pazin na starim razglednicama...*, str. 72–83; ALBERI, *Istria: storia...*, str. 851–852.

³²³ IVETIĆ, *Pazin na starim razglednicama...*, str. 72–83, sl. 64–83. Razglednice s kraja 19. i početka 20. stoljeća koje prikazuju pazinski *Korzo* bile su mnogobrojne. Na većini je razglednica ulica slikana sa *Starog trga* prema sjeveru, a osim prikaza krivudave ulice, često su na razglednicama prikazane i živopisne krčme, izlozi trgovina te sajmovi; ALBERI, *Istria: storia...*, str. 851.

³²⁴ MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 435–436; MOHOROVIĆIĆ, *Graditeljstvo u Hrvatskoj...*, str. 173–175.

objekata skromnije izgradnje, s nekoliko izuzetaka gradnje nešto bogatije klijentele. Brz je razvoj grada odredio isti takav tempo izgradnje novih dijelova grada – *Pristave*, *Nove* i *Muntriljske ulice*, koje su gotovo u potpunosti izgrađene tijekom druge polovice 19. st.,³²⁵ a istim je ritmom izgrađen i velik broj manjih ulica koje povezuju te dijelove grada.³²⁶

Pristava

U krajnjim sjeveroistočnim dijelovima nekadašnjeg grada Pazina, a danas u njegovu središtu, tijekom 19. st. razvija se i izgrađuje još jedan novi pazinski kvart – *Pristava*. Prema pričanjima starih Pazinjana, *Pristava* je ime dobila po stajalištu, pristavu za kočije koje je tu bilo sagrađeno još sredinom 17. stoljeća.³²⁷ Poznata je i utvrđena činjenica kako je do 19. st. *Pristava* bila glavna prometnica prema moru – iz Pazina su se tako kolni putovi usmjeravali prema Poreču i Učki, gdje je jedan krak bio usmjeren prema Rijeci, a drugi prema Labinu.³²⁸ Usto, i na nekim je katastarskim kartama moguće uočiti kako je taj kvart djelomice bio izgrađen i u 17. ili 18. st.,³²⁹ vjerojatno kao produžetak jezgre i ulica nastalih oko župne crkve, ali danas iz ranijih razdoblja razvitka i izgradnje nije vidljivo ništa. Bilo kako bilo, izgradnja je tijekom 19. st. u potpunosti odredila izgled *Pristave* čineći je dijelom grada koji nagoviješta njegovo daljnje širenje prema istoku. Sredinom su stoljeća, navodi Vlaketić, kuće ranije izgradnje proširivane, obnavljane i nadograđivane, a izgradilo se nekoliko novih stambenih objekata.³³⁰ S obzirom na činjenicu da je u prijašnjim stoljećima *Pristava* bila samo prilazna cesta, zdanja ranije izgradnje, kao i ona 19. stoljeća, bila su skromnija i jednostavnija od onih *Starog grada*; većinom su to bile jednokatnice koje su zauzimale manje građevinske čestice.³³¹ Iako je to bilo nedopustivo, te su kuće imale vanjska stubišta (za razliku od onih izgrađivanih u *Starom gradu*) radi praktičnosti i veće iskoristivosti unutrašnjeg prostora.³³²

³²⁵ Usporedbom austrougarske katastarske karte iz 1820. i one iz 1878. vidljivo je kako je prostor *Pristave* na početku stoljeća neizgrađen i tek manjim dijelom urbaniziran, dok je 1878. ovaj dio grada oblikovan gusto izgrađenim građevinskim česticama. Izgradnja istočnog dijela grada vidljiva je i na veduti grada iz sredine stoljeća, iako je teško razaznati veličinu naselja; Konzervatorski odjel, Pula (dalje: KOP), Povijesni izvori za urbanistički razvoj Pazina; Grafički prikazi: 2. Austrougarska katastarska karta, 1820.; 4. Austrougarska katastarska karta, 1878.

³²⁶ *Na ist. mj.*

³²⁷ MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 311. Prostori koji su i u ranijim razdobljima imali funkciju »prometnica«, kao što je to bila pazinska *Pristava*, najčešće istu funkciju preuzimaju i kasnije daljnjom urbanizacijom ulice ili njezinim proširivanjem u širu cestu; VLAKETIĆ, »Izgradnja Pazina u 19. stoljeću...«, str. 65–66.

³²⁸ *Isto*, str. 65; STULLI, *Istarsko okružje...*, str. 120–121.

³²⁹ KOP, Povijesni izvori za urbanistički razvoj Pazina; Grafički prikazi: 2. Austrougarska katastarska karta, 1820.; 4. Austrougarska katastarska karta, 1878.

³³⁰ VLAKETIĆ, »Izgradnja Pazina u 19. stoljeću...«, str. 65.

³³¹ *Isto*, str. 65–66; IVETIĆ, *Pazin na starim razglednicama...*, str. 106, sl. 116. Na jednoj od razglednica s prijelaza stoljeća vidljiva je i uska, popločena ulica *Pristave*, oblikovana izgradnjom manjih građevinskih čestica – prizemnica ili jednokatnica.

³³² VLAKETIĆ, »Izgradnja Pazina u 19. stoljeću...«, str. 65–66; MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 418–419.

Pristava

Ipak, izgledom su se isticale tri građevine stambeno-poslovne namjene na početku ulice, čiji su vlasnici bile obitelji triju sitnih pazinskih trgovaca – obitelj Opatić, Dorčić i Marion.³³³ Sva su tri objekta projekt talijanskog arhitekta Giovannija Sandrija. Poznato je da je talijanska obitelj Sandri projektirala velik dio građevina u Pazinu i bližoj okolini, a njihova je konzervatorska djelatnost zabilježena i na radovima obnove i održavanja kaštela.³³⁴ Obiteljska kuća trgovca Felicea Marionna, sagrađena u prvoj polovici 19. st., najupečatljivija je i danas najočuvanija građevina tog dijela grada. Kao i ostali objekti stambeno-poslovne namjene, i ova je u prizemlju imala trgovinu, a vanjskim je stubištem bila povezana

sa stanom na katu. Dvije kuće koje se nadovezuju na kuću trgovca Marionna i tako čine stambeni niz na ulazu u ulicu, bile su u vlasništvu obitelji Dorčić i Opatić, a sagrađene su nešto kasnije od kuće Marion, u drugoj polovici stoljeća. Izgradnja kuće Dorčić započela je 1848. (nedugo nakon izrade projekta), a izgradnja je kuće Opatić zbog financijskih razloga započela tek nakon 1851. godine. Iz tog se razloga najmlađa od tih triju kuća morala »stisnuti« između ranije izgrađenih stambenica Marion i Dorčić.³³⁵ Bili su to jednostavni stambeni objekti s trgovinom i kuhinjom u prizemnom dijelu te nekoliko stambenih prostorija na katu, s prizemnim dijelovima povezanih vanjskim stubištima u stražnjem dijelu kuće. Danas je u izvornom izdanju djelomice vidljiva kuća obitelji Marion koja je zadržala stambeno-poslovni karakter. Susjedne kuće Opatić i Dorčić bile su tijekom bombardiranja srušene i zamijenjene novogradnjom. Osim triju spomenutih objekata, prema katastarskim je planovima u 19. stoljeću baš u ovom dijelu *Pristave* bio oblikovan i manji trg, izgradnjom jednostavnih stambenih objekata sličnih navedenima. Bile su to prizemnice ili jednokatnice, a izgradnja fontane 1880. godine³³⁶ zaokružila je izgradnju trga i učinila ga formalnim sastajalištem i središtem naselja.³³⁷

³³³ VLAKETIĆ, »Izgradnja Pazina u 19. stoljeću...«, str. 65; DAPA, HR-DAPA-433, Kotarski komesarijat Pazin 1814-1849, E/2731.

³³⁴ VLAKETIĆ, »Izgradnja Pazina u 19. stoljeću...«, str. 65.

³³⁵ Isto, str. 63; DAPA, HR-DAPA-433, Kotarski komesarijat Pazin 1814-1849, E/2731.

³³⁶ DAPA, HR-DAPA-27, Kotarsko poglavarsstvo (kapetanat) Pazin 1868-1918, kut. 30, Izgradnja komunalne fontane na *Pristavi*.

³³⁷ MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 310. Za razliku od širokih trgova u starom dijelu grada (*Trg hodočasnika* ili *Stari trg*), sastajalište na *Pristavi* bilo je samo proširenje uličnih putova koji se tu sastaju (*Ulice Franine i Jurine i Pristave*), dok je danas to jednosmjerna ulica; VLAKETIĆ, »Izgradnja Pazina

Nova ulica

Paralelno s *Pristavom*, kao njen sastavni dio, probijena je sredinom stoljeća i jedna posve nova ulica tada nazvana *Nova ulica* (tal. *Via Nuova*), dok danas nosi ime istarskog svećenika i političara Bože Milanovića. Kao i u slučaju *Pristave*, i izgradnja je *Nove ulice* najživlja u drugoj polovici stoljeća.³³⁸ Izgrađeni su stambeno-poslovni objekti bili također skromne prizemnice ili jednokatnice, a većina je objekata 19. st. danas srušena ili zamijenjena recentnim izgradnjama. Ipak, na početku i kraju ulice očuvane su tri stambene višekratnice ne tako skromnog i jednostavnog oblikovanja pročelja, u vlasništvu bogatijih Pazinjana.

Na početku ulice to je najmlađa kuća tog dijela grada, elegantna dvokatnica secesijskog oblikovanja pročelja čiji je projektant bila pazinska obitelj Sandri.³³⁹ Dok prizemni dio čini jednostavan ulaz i nekoliko prozora naglašenih kamenim okvirima, fasada je gornjih dijelova građevine ukrašena elegantnim secesijskim ukrasima ispod prozorskih otvora.

Ulaz u ulicu oblikovala je i izgradnja ljekarne nasuprot stambene građevine. Takozvana ljekarna *K sv. Ćirilu i Metodu* sagrađena je u drugoj polovici 19. st. i onda je, ističe Ivetić, bila »... omiljeno okupljalište pazinskih intelektualaca«.³⁴⁰ Za razliku od skromnih kuća kakve su oblikovale izgled *Nove ulice* i *Pristave*, izgled tih građevina nastavak je izgradnje u starijim dijelovima grada, na *Starom trgu* i *Korzu*. Iako je pročelje oblikovano vrlo jednostavno, ono je s druge strane monumentalno i snažno. Prizemni je dio građevine obložen grubo oblikovanim horizontalno postavljenim kamenim blokovima, a vrata i prozori naglašeni su blokovima postavljenim tako da tvore lagani luk. Gornje etaže građevine slijede jednostavnost oblikovanja prizemlja, ali bez uporabe kamenih blokova. Prozorski su otvori naglašeni grubo obrađenim kamenim pločama ispod te zabatnim polukružnim dijelovima iznad. I na tom su pročelju vidljivi detalji secesijskog stila, poput ukrasa balkonskih nosača bočnog pročelja ili florealno oblikovane balkonske ograde.

Osim monumentalnijeg oblikovanja početka *Nove ulice*, i na njenu je izlazu smješteno reprezentativno stambeno zdanje, najstarija kuća te ulice, koja usporedno s dvjema građevinama na početku ulice zaokružuje njenu izgradnju. Danas očuvana u vrlo dobrom stanju, to je elegantna dvokatnica s naglašenim prizemnim dijelom te jednostavno oblikovanim pročeljem etažnih dijelova. Prizemni je dio naglašen fino obrađenim kamenim blokovima te elegantnim glatko brušenim kamenim okvirima prozora i vratiju. Svaki je prozorski otvor u gornjem dijelu ukrašen zaglavnom kamenom grublje obrade te jednostavnim plošno obrađenim florealnim reljefnim motivom smještenim unutar kamenog okvira. U gornjim je dijelovima fasada zaglađena, a prozorski su otvori samo jednostavno naglašeni natprozornicima na prvom katu, kao i jednostavnim kamenim okvirima. Vanjski

u 19. stoljeću...«, str. 65–66; DAPA, HR-DAPA-27, Kotarsko poglavarstvo (kapetanat) Pazin 1868-1918, kut. 30, Izgradnja komunalne fontane na *Pristavi*.

³³⁸ KOP, Povijesni izvori za urbanistički razvoj Pazina; Grafički prikazi: 2. Austrougarska katastarska karta, 1820.; 4. Austrougarska katastarska karta, 1878.; VLAKETIĆ, »Izgradnja Pazina u 19. stoljeću...«, str. 65; IVETIĆ, *Pazin na starim razglednicama...*, str. 103.

³³⁹ VLAKETIĆ, »Izgradnja Pazina u 19. stoljeću...«, str. 65.

³⁴⁰ IVETIĆ, *Pazin na starim razglednicama...*, str. 81, sl. 77.

Nova ulica, pogled prema istoku

plašt odaje da je vlasnik ove kuće vjerojatno bio neki bogati Pazinjan, a i njen smještaj nagoviješta razvoj i izgradnju ondašnje (i današnje) glavne ulice na kojoj su bile smještene administrativno važne građevine, kao i vile imućnih stanovnika grada – *Poštanske ulice*.

Novi gradski trg i glavna prometnica

Oblikovanjem *Pristave* i *Nove ulice*, oblikovan je i budući, današnji glavni pazinski trg, koji je postupno sredinom 19. st. počeo preuzimati funkcije i važnost pazinskoga *Starog trga*. Izgradnjom izvan prijašnjih granica grada, *Stari trg* postaje središtem donjeg dijela grada, dok novi trg preuzima njegovu funkciju sajmišta, okupljališta i središta grada u 19. st., a to je i danas.³⁴¹ Iako je izgradnja novog trga započela još u 19., njegov je izgled u konačnici oblikovan i urbaniziran tek u prošlom stoljeću,³⁴² s urbanističkim izmjenama i dopunama do danas. No, iako je predstavljao središte grada, na trgu nisu bili smješteni sadržaji važni za (administrativno) funkcioniranje grada, naprimjer, zgrada općine, suda ili kotora. Onda, kao i danas, te se zgrade nalaze u različitim dijelovima grada, nedaleko

³⁴¹ *Isto*, str. 121–125. Glavni je pazinski trg tijekom stoljeća mijenjao svoja imena. Na početku 20. stoljeća nosio je ime *Piazza della Legna* (oko 1900.) i *Piazza del Fieno* (1905.), kasnije *Piazza Garibaldi* (sredinom 20. stoljeća), dok danas nosi naziv *Trg slobode*.

³⁴² *Isto*, str. 122, sl. 136. Tijekom 20. stoljeća na glavnom je pazinskom trgu bila sagrađena zgrada talijanske gimnazije 1902. godine, kazalište 1912., kao i brojni stambeni objekti; ALBERI, *Istria: storia...*, str. 850–854; Nerina FERESINI, *Il teatro di Pisino*, Manfrini, Trento, 1981., str. 72–73; KOP, Povijesni izvori za urbanistički razvoj Pazina; Grafički prikazi: 5. Austrougarska karta iz 1911.

trga.³⁴³ Naravno, smještajem tih sadržaja u različite dijelove grada, važno je bilo povezati ih jedne s drugima i s trgom, što je uvjetovalo probijanje novih ulica i prečica. Svi su objekti važni za funkcioniranje grada bili smješteni na jednom mjestu – uz novu glavnu gradsku prometnicu, *Poštansku ulicu*.³⁴⁴ Novi su objekti izgrađeni u to vrijeme zgrada vojarne, općine te nekoliko stambenih objekata pazinskih poduzetnika i trgovaca, kao i pazinskog gradonačelnika Francesca Constantinija.³⁴⁵

Nekadašnja vojarna, danas zgrada *Hrvatske pošte*, prva je od istaknutijih građevina nove glavne pazinske prometnice. U vrijeme ostvarenja projekta, u trećoj četvrtini 19. st., bila je sagrađena na samom ulazu u grad.³⁴⁶ Bila je to uglovnica s prizemljem, dvama katovima i tavanjskim prostorijama te unutrašnjim dvorištem, čiji je tlocrt oblika slova L (zbog uklapanja u urbanistički plan) slijedio raster ulica i odredio urbanističku situaciju nove izgradnje.³⁴⁷ Vojarna je u svom izvornom stanju postojala sve do bombardiranja u Drugom svjetskom ratu kada je, kao neke već spomenute građevine, i ona djelomice srušena i reducirana na jednu četvrtinu građevine (istočni blok građevine). Istočni blok vojarne vrlo je dobro očuvan, gotovo u izvornom stanju. Donji dio fasade građevine bio je obložen grubo obrađenim kamenim blokovima – pri samom dnu te na uglovima oni su veći, grublje obrade, dok su gornji dijelovi prizemnog dijela fasade bili obloženi manjim, finije obrađenim kamenim blokovima nejednakih veličina. Oblaganje fasade rustičnim, grubo obrađenim kamenim blokovima odgovara monumentalnosti i funkciji građevine. U prizemnom dijelu očuvanoga istočnog bloka nalaze se i tri lučno nadsvodena ulaza te nekoliko prozora, također s kamenim okvirima i lučnim završetcima. Pročelje gornjeg dijela građevine nešto je drugačije i mekše – u skladu sa stambenom namjenom prostora koju je zgrada dobila na kraju stoljeća, a za razliku od prizemlja, prozori su u gornjem dijelu pravokutni s kamenim okvirom i trokutastim zabatnim natprozorcima.³⁴⁸

³⁴³ MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 310. Decentralizacijom glavnih gradskih institucija sprječava se prenatrpanost i nepotrebno kretanje stanovništva i prometa, a udaljene su se gradske institucije s gradskim središtima jednostavno povezale probijanjem novih ulica.

³⁴⁴ Nekadašnja *Poštanska ulica* danas nosi ime *Ulica Matka Brajše Rašana* i glavna je gradska prometnica. Njena se izgradnja i urbanizacija nastavila na onu *Pristave* i *Nove ulice*, a tijekom 19. stoljeća postupno je preuzela njihovu ulogu; KOP, Povijesni izvori za urbanistički razvoj Pazina; Grafički prikazi: 2. Austrougarska katastarska karta, 1820.; 4. Austrougarska katastarska karta, 1878.

³⁴⁵ MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 435–436. Razvojem cestovnog prometa i izgradnjom prometnica, one postaju ulice, odnosno izgrađene stambene četvrti oblikovane, u slučaju Pazina, pročeljima elegantnih historicističkih višekatnica (KOP, Povijesni izvori za urbanistički razvoj Pazina; Grafički prikazi: 2. Austrougarska katastarska karta, 1820.; 4. Austrougarska katastarska karta, 1878.). Usporedbom dviju katastarskih karata vidljiva je izgradnja u drugoj polovici stoljeća. Ipak, i katastarska karta iz 1878. godine ovaj dio grada prikazuje kao neizgrađen – ucertana je samo zgrada vojarne i stambeni objekt pazinskog gradonačelnika Constantinija.

³⁴⁶ VLAHOV, »Prilog povijesti Hrvatske gimnazije...«, str. 342–343. Vojska je u novu zgradu vojarne uselila nakon 1873. godine kada je u zgradu stare vojarne uselila gimnazija; VLAKETIĆ, »Izgradnja Pazina u 19. stoljeću...«, str. 63.

³⁴⁷ *Na ist. mj.*

³⁴⁸ *Na ist. mj.* Zgrada bivše vojarne od kraja 19. stoljeća do 1918. godine iznajmljivana je za smještaj službenika Kotarskog poglavarstva; DAPA, HR-DAPA-27, Kotarsko poglavarstvo (kapetanat) Pazin 1868-1918, kut. 109/D2 (1897. – 1902., 1908. – 1909.), Projektni nacrti za popravak franjevačke crkve u Pazinu.

Nasuprot zgradi vojarne sagrađena je u zadnjem desetljeću 19. st. još jedna od nekoliko građevina u vlasništvu veleposjednika i trgovca vinom i žitaricama A. Runca. Bila je to velika uglovnica s prizemljem s dvama ulazima (na uglu i u jednoj bočnoj ulici) i velikim brojem dvostrukih prozorskih otvora. Prizemni je dio, kao i kod ostalih poslovno-stambenih objekata sagrađenih u isto vrijeme, naglašen obrađenim kamenim blokovima te horizontalnim istakom. Fasada gornjih etaža bila je prekrivena žbukom, a ugaoni je dio naglašen kamenim oblogom te terasama postavljenima iznad glavnog ulaza.

Niže niz ulicu smještena je stambena građevina pazinskog gradonačelnika Constantinija.³⁴⁹ Odvjetnik talijanskog podrijetla, Francesco Constantini, 1880. godine izabran je za gradonačelnika grada Pazina, a tu je funkciju obnašao tri godine.³⁵⁰ Njegova je djelatnost vrlo važna za izgradnju i urbanistički razvoj, kao i razvoj kulture i prosvjete. Kako Vlaketić donosi, Constantini je puno ulagao u obnovu starih građevina, pa je čak i osnovao povjerenstvo koje je bilo zaduženo za pregledavanje starih i dotrajalih građevina; u slučajevima kada je povjerenstvo zaključilo da je zgrada u derutnu stanju, ukućani su bili iseljeni za vrijeme obnove kuće ili im je bio dodijeljen novi stan, ako je kuća bila srušena.³⁵¹ Poznato je čak i da se gradonačelnik zadužio u gradu Poreču, a posuđenim je novcem obnavljao ulice, stanove, uređivao fasade, itd.³⁵² Stambena je građevina gradonačelnika Constantinija podignuta između 1855. i 1876. godine.³⁵³ Monumentalna uglovnica smještena je unutar parcele s velikim vrtom koji je okružuje.³⁵⁴ To je jednostavna jednokatnica pravokutnog tlocrta. Pročelje je krajnje jednostavno – u središnjem se dijelu nalaze vratni otvori (ulaz u prizemlju i balkonski otvori na katu), a s lijeve i desne strane ulaza probijena su po dva jednostavna kvadratna prozora. Središnji je dio jednostavno naglašen balkonom iznad ulaza te rizalitnim dijelom na krovu. Danas je u toj zgradi smješten dječji vrtić.

Najvažnija građevina za administrativno i upravno funkcioniranje grada jest ona gradske općine koju Pazin dobiva u drugoj polovici 19. stoljeća. Kao što je već spomenuto, 1825. god. Pazin je postao središtem Istarskog okruga.³⁵⁵ Iste je godine napravljen i projekt izgradnje upravne zgrade Okruga, na strateški važnom, istaknutom i fizički odvojenom prostoru od ostatka grada. No, zbog nedostatnih financijskih sredstava, projekt je ostvaren

³⁴⁹ KOP, Povijesni izvori za urbanistički razvoj Pazina; Grafički prikazi: 4. Austrougarska katastarska karta, 1878.; VLAKEČIĆ, »Izgradnja Pazina u 19. stoljeću...«, str. 65–66.

³⁵⁰ IVETIĆ, *Pazin na starim razglednicama...*, str. 104. Francesco Constantini bio je posljednji talijanski načelnik Mjesne općine Pazin u razdoblju austrijske vladavine (STRČIĆ (ur.), *Pazin...*, str. 76). Talijanski trgovci, koji su zbog porezne moći sve do 80-ih godina u svojim rukama imali Mjesnu općinu Pazin, postupno krajem stoljeća gube vlast. Nakon Constantinija, pazinski načelnik postaje narodnjak Antun Bertoša čime u borbi za jezičnu i političku prevlast pobjeđuju pazinski Hrvati; VLAHOV, »Prilog povijesti Hrvatske gimnazije...«, str. 347.

³⁵¹ VLAKEČIĆ, »Izgradnja Pazina u 19. stoljeću...«, str. 64–65.

³⁵² *Isto*, str. 64.

³⁵³ KOP, Povijesni izvori za urbanistički razvoj Pazina; Grafički prikazi: 4. Austrougarska katastarska karta, 1878.; VLAKEČIĆ, »Izgradnja Pazina u 19. stoljeću...«, str. 65–66; IVETIĆ, *Pazin na starim razglednicama...*, str. 104–105, sl. 114.

³⁵⁴ VLAKEČIĆ, »Izgradnja Pazina u 19. stoljeću...«, str. 64–65.

³⁵⁵ DUKOVSKI, *Istra: kratka povijest dugog trajanja...*, str. 98.

tek 1860-ih, kada je središte Okruga premješteno u Poreč.³⁵⁶ Zgrada je, dakle, projektirana tako da je leđima okrenuta zapadu – *Starom trgu* i naselju *Vrtlišće*, dok je pročelje okrenuto cesti i tada neizgrađenom dijelu grada, danas naselju *Dršćevka*. Simbolički, navodi Vlaketić, pogled usmjeren *Dršćevki* najavio je novo poglavlje širenja grada, a smještaj uz glavnu gradsku prometnicu odredio je novi službeni ulaz u grad.³⁵⁷ Smještajem između putova koji dolaze iz novo izgrađenih dijelova grada – *Pristave* i *Vrtlišća*, zgrada općine zaokružuje izgradnju ovih dvaju naselja. Tlocrt građevine opisan je jednostavnim pravokutnikom, a monumentalno je pročelje oblikovano u klasicističkoj maniri. Središnji je dio istaknut, viši je i uži od bočnih krila, a naglašen je rizalitnim istakom s okulusom u sredini, dok su bočni dijelovi nešto niži od ulaznog dijela. Horizontalna podjela središnjeg dijela sastoji se od prizemnog dijela te dvaju katova. Na prvom se katu iznad ulaznih vratiju nalazi balkon, a prozori završavaju polukružnim lukovima, za razliku od jednostavnih pravokutnih u prizemlju. Druga je etaža ukrašena također prozorima polukružnih završetaka, nešto manjih od onih s kata niže. Vertikalna je podjela naglašena plitkim stubovima koji se sastoje od grubo obrađenih pravokutnih kamenih blokova. Bočni dijelovi slijede primjer središnjeg prizemnog dijela (s pravokutnim prozorima), dok su na prvom katu sa svake strane probijena po tri polukružna prozora, odvojena plitkim stubovima. Iako je u vrijeme izgradnje središte Okruga već bilo premješteno u Poreč, ta je građevina služila raznim funkcijama dok se u njoj konačno nije nastanila gradska uprava sredinom 20. stoljeća. Od 1869. u njoj su se nalazile muška i ženska talijanska osnovna škola i ogranak općinske uprave, a između 1890. i 1918. i hrvatska osnovna škola.³⁵⁸

Osim navedenih građevina, uz glavnu je gradsku prometnicu tijekom cijelog 19. st. izgrađen velik broj reprezentativnih, monumentalnih građevina pazinskih bogataških obitelji, kao što su to bile obitelji Runco ili Constantini, ali i onih manjih, skromnijih. Ulicom dominiraju dvokatnice pročelja oblikovanih na sličan način kao i u *Starom gradu* – prizemni je dio naglašen kamenim oblogama, dok su etažni dijelovi prekriveni žbukom, sa strehama iznad prozora te balkonima na strateškim mjestima građevine. Taj nekad periferni dio grada, a od 19. st. i glavna gradska prometnica, *Poštanska ulica*, prema kraju stoljeća i danas u potpunosti zaokružuje središte grada i njegove ulazne dijelove.³⁵⁹

Izgradnja i urbanizacija sjevernog dijela grada

Dok su dijelovi *Starog grada*, predio oko kaštela, kao i novi dijelovi grada – *Pristava*, *Vrtlišće* i *Poštanska ulica*, prikazivali brzi razvoj i izgradnju, dio grada oko župne crkve kao da je stao u vremenu. Naselje grupirano oko župne crkve, kao što smo vidjeli, razvijalo se od vremena izgradnje crkve u 13. st., ali do 19. st. razvoj i izgradnja teku relativno

³⁵⁶ Na ist. mj.; VLAKETIĆ, »Izgradnja Pazina u 19. stoljeću...«, str. 63.

³⁵⁷ KOP, Povijesni izvori za urbanistički razvoj Pazina; Grafički prikazi: 4. Austrougarska katastarska karta, 1878.; VLAKETIĆ, »Izgradnja Pazina u 19. stoljeću...«, str. 64.

³⁵⁸ RIMANIĆ, *Pazinski grb...*, str. 54–55; VLAKETIĆ, »Izgradnja Pazina u 19. stoljeću...«, str. 63.

³⁵⁹ Kasnije *Via Nuova* (kao nastavak istoimene ulice koja započinje na pristavskom *Trgu male fontane*) ili *Via Gabriele d'Annunzio*, a danas *Ulica Matka Brajše Rašana*.

sporo.³⁶⁰ Osim hospicija Mosconi te nekoliko stambenih objekata nedaleko crkve, taj se dio grada ne mijenja sve do drugog desetljeća 20. stoljeća. Sa središtem, novim gradskim trgom, te istočnim dijelovima grada, predio oko župne crkve bio je povezan prilaznim putem koji tijekom 19. st. dobiva ime *Muntriljska ulica*. Ulica je postojala i prije tog stoljeća, ali s obzirom na činjenicu da je urbanistički oblikovana tek krajem stoljeća, ona se (uz naselje *Vrtlišće*) smatra najmlađim dijelom grada.³⁶¹ Tijekom 19. st. tu je izgrađeno nekoliko stambenih višekatnica okruženih prilaznim putovima i vrtovima, dok je ostatak nastao tek u 20. stoljeću. Kao točka na *i*, *Muntriljska ulica* obilazi trg, spaja se sa župnom crkvom, nadovezujući se tako na *Via Corso*, stvarajući s njom skladnu urbanističku cjelinu.

Župna crkva sv. Nikole u 19. stoljeću

Župna je crkva, nakon barokizacije i proširivanja tijekom 17. i 18. st., neznatne preinake doživjela tek na kraju 19. stoljeća. Tada je, za vrijeme upravljanja prepozita Josipa Orbanića, crkva ponovno obnovljena; prošireno je crkveno spremište i podignuta prichesna ograda glavnog oltara.³⁶² Osim toga, neki značajniji radovi ili preinake na samoj crkvi nisu zabilježeni. Međutim, na početku je stoljeća uređen prostor oko crkve. Do sredine stoljeća ona je bila okružena obrambenim zidom,³⁶³ a jedini ulaz u ograđeni dio, pa tako i crkvu, bio je kroz polukružni otvor u podnožju zvonika. Sredinom stoljeća taj je zid srušen, oslobađajući tako pristup crkvi, a njegovi su ostatci vidljivi i danas u vrtu župnog ureda te oko crkve. Pazin u prvoj polovici stoljeća dobiva i novo groblje s kapelicom. Ono je sagrađeno s istočne strane crkve 1832. godine,³⁶⁴ ali je u stalnoj funkciji tek od polovice stoljeća zbog problema u izgradnji. Strmost terena uvjetovala je terasast način izgradnje; svaka je terasa obložena kamenim blokovima, a povezane su skalnadama. Nova kapelica, čija je gradnja dovršena 11. travnja 1860., sagrađena je na ulazu u groblje te je alejom povezana sa župnom crkvom.³⁶⁵

Urbanistički razvoj izvan starih granica grada

Osim izgradnje unutar granica grada, razvojem industrije i prometa, grad se širi i izvan prije utvrđenih granica,³⁶⁶ naročito u svom istočnom dijelu. Cestovni je promet Pazin

³⁶⁰ Na najranijoj od triju austrougarskih katastarskih karata, onoj iz 1820., u predjelu oko župne crkve nije ucertan nijedan objekt – crkva je okružena praznim urbanističkim površinama. Sredinom je stoljeća (1855.) oko crkve ucertano nekoliko objekata uz ulicu koja vodi u crkvu s istoka, dok je u drugoj polovici stoljeća (1878.) vidljiva i izgradnja nekad praznih urbanističkih čestica, probijanjem uličica i prečaca; KOP, Povijesni izvori za urbanistički razvoj Pazina; Grafički prikazi: 2. Austrougarska katastarska karta, 1820.; 4. Austrougarska katastarska karta, 1878.

³⁶¹ VLAKETIĆ, »Izgradnja Pazina u 19. stoljeću...«, str. 65–66.

³⁶² ŠIKLIĆ, *Crkva svetoga Nikole...*, str. 39. Balustrada je djelo klesara Tiziana Timeusa iz Oprtlja iz 1889. godine.

³⁶³ MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 309.

³⁶⁴ VLAKETIĆ, »Izgradnja Pazina u 19. stoljeću...«, str. 65.

³⁶⁵ *Na ist. mj.*

³⁶⁶ MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 311; SLUKAN ALTIĆ, »Historijsko-geografska osnova razvoja Pazina...«, str. 248.

povezivao s gotovo svim većim naseljeljima i gradovima Istre, a izgradnjom željezničke pruge Divača – Pula prometna je mreža Istre bila upotpunjena.³⁶⁷ Gradnja željezničke pruge trajala je dvije godine (1874. – 1876.), a završetak njene izgradnje odredio je granice grada od istoka prema jugu, povezao Pazin s cijelom Istrom te omogućio kretanje radne snage i dobara.³⁶⁸ Iako je do kraja stoljeća Pazin već bio razvijen kao gospodarsko središte, dolaskom željeznice pokrenut je »preobražaj iz agrarnog u industrijsko središte Istre«,³⁶⁹ čime su postavljeni temelji snažnom gospodarskom razvoju Pazina tijekom 20. stoljeća.

Željeznička je postaja sagrađena izvan nekadašnjih granica grada, na krajnjim istočnim obroncima. Kao i ostale željezničke postaje sagrađene kao dio istog projekta, i pazinska je postaja građena u duhu austrougarske arhitekture. U gradnji se koristio klesani kamen, a građevine su bile jednokatnice ili dvokatnice u čijim su se prizemnim prostorima nalazili uredi, a na katu stan šefa postaje.³⁷⁰

Izgradnjom pruge i željezničke postaje, prema kraju stoljeća započelo je i probijanje ulica koje su povezale postaju s glavnim gradskim trgom.³⁷¹ Na katastarskoj karti iz 1878. god. vidljiv je dio pazinskog trga te ulice usmjerene novom željezničkom kolodvoru, a uz cestu je ucrtano nekoliko manjih stambenih objekata.³⁷² Mirela Slukan Altić navodi kako su željezničku postaju sa središtem grada povezivale dvije pristupne ceste. Jedna se pružala kao produžetak *Muntriljske ulice*, dok je druga povezivala željeznički kolodvor izravno s gradskim trgom. Bila je to glavna gradska cesta prema Rijeci, kasnije šetalište, koja i danas povezuje glavni gradski trg i željezničku postaju.³⁷³ Danas *Šetalište Pazinske gimnazije* u 19. je stoljeću nazivano *Kolonadom sv. Petronile* ili kasnije, *Kolodvorskom ulicom*.³⁷⁴ Ulica se protezala od sjevernog ruba trga do željezničke postaje, a ulogu šetnice preuzela je od stare uloge prilaznog puta od istoka ka gradu. Do kraja stoljeća šetnicu je činio drvored s jedne strane, dok se na drugoj strani nalazio vrt sv. Petronile s istoimenom crkvicom u sredini koju su, prema predaji, Pazinjani podigli tijekom 17. st. u znak zahvale za zaštitu od kuge.³⁷⁵ Na jednoj od brojnih razglednica s početka 20. st. vidljiv je izgled kolonade

³⁶⁷ MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 452; IVETIĆ, *Pazin na starim razglednicama...*, str. 46–47.

³⁶⁸ SLUKAN ALTIĆ, »Historijsko-geografska osnova razvoja Pazina...«, str. 248; IVETIĆ, *Pazin na starim razglednicama...*, str. 46–47.

³⁶⁹ SLUKAN ALTIĆ, »Historijsko-geografska osnova razvoja Pazina...«, str. 248.

³⁷⁰ IVETIĆ, *Pazin na starim razglednicama...*, str. 46.

³⁷¹ SLUKAN ALTIĆ, »Historijsko-geografska osnova razvoja Pazina...«, str. 248; KOP, Povijesni izvori za urbanistički razvoj Pazina; Grafički prikazi: 2. Austrougarska katastarska karta, 1820.; 4. Austrougarska katastarska karta, 1878.; 5. Austrougarska katastarska karta, 1911.

³⁷² KOP, Povijesni izvori za urbanistički razvoj Pazina; Grafički prikazi: 4. Austrougarska katastarska karta, 1878.; SLUKAN ALTIĆ, »Historijsko-geografska osnova razvoja Pazina...«, str. 246–248.

³⁷³ *Na ist. mj.*

³⁷⁴ *Kolodvorska ulica* protezala se od željezničke postaje do novog (današnjeg) gradskog trga. Danas je ta ulica podijeljena na dvije kraće ulice – *Šetalište pazinske gimnazije* koje se pruža od brda podno željezničke postaje do zgrade Spomen-doma te *Ulica 25. rujna* koja se pruža od Spomen-doma do glavnog gradskog trga.

³⁷⁵ IVETIĆ, *Pazin na starim razglednicama...*, str. 92–93, sl. 95. Iako Ivetić navodi kako je crkva postojala u 17. stoljeću, podataka o tome nema, kako pisanih, tako ni materijalnih. I Valvasorova grafika iz druge polovice 17. stoljeća prikazuje crkvicu sv. Petronile na osami, u pozadini vedute grada. S druge strane,

Željeznička postaja Pazin

promatran od istoka prema gradu. S desne se strane tako vidi napola prazan prostor koji se u drugoj polovici 19. i tijekom cijelog 20. st. ispunjava izgradnjom stambenih vila bogatih pazinskih trgovaca, dok je na lijevoj strani još uvijek vidljiv vrt sv. Petronile.³⁷⁶

U Državnom arhivu u Pazinu nema puno pisanih podataka, kao ni očuvanih projekata izgradnje tih vila, ali o izgradnji ulice ipak svjedoči jedan urbanistički projekt i zapisnik sa sjednice održane 15. listopada 1908. godine.³⁷⁷ Na toj se sjednici raspravlja o otvaranju državne ceste prema kući Ivana Pilata, u smjeru državne ceste Pazin – Učka, a na planu koji prikazuje smjer ceste vidljive su i kuće sagrađene u *Kolodvorskoj ulici*.³⁷⁸ Prva se kuća nalazi na početku ulice i još je jedna u nizu čiji je vlasnik bio poduzetnik i veleposjednik A. Runco. Sagrađena 1894. god., smještena na onda istočnom ulazu u grad, predstavljala je

ističe kako se ista crkva spominje u pergameni iz 1450., što bi značilo kako je ovaj dio grada bio izgrađen duboko prije 19. stoljeća; ŠIKLIĆ, *Crkva svetoga Nikole...*, str. 52.

³⁷⁶ IVETIĆ, *Pazin na starim razglednicama...*, str. 93, sl. 95. Aleja i vrt sv. Petronile, 1910.

³⁷⁷ DAPA, HR-DAPA-27, Kotarsko poglavarstvo (kapetanat) Pazin 1868-1918, kut. 109, Otvaranje općinske ceste prema novoj kući Ivana Pilata.

³⁷⁸ *Na ist. mj.*

grad u svojem najvećem sjaju.³⁷⁹ Dvokatnica je bila sagrađena uz samu cestu, a dominirala je svojim monumentalnim pročeljem, od kojeg su snažni lukovi prozora i vratiju vidljivi i danas. Čitavo je pročelje bilo obloženo grubo obrađenim kamenim blokovima, a iznad glavnog ulaza nalazio se i balkon. Danas je to poslovna zgrada, izgleda izmijenjena od onog izvornog – bočni je blok u Drugom svjetskom ratu bio srušen i od njega je ostao samo prizemni zid;³⁸⁰ kameni su oblozi uklonjeni i ostavljeni su samo oni na uglovima i na prizemnom dijelu.

Istočnije, u središnjem dijelu ulice, vidljiv je tlocrt vile odvjetnika Ivana Pilata, sagrađene na kraju 19. st., s pripadajućim dvorištem. Iako jednostavnog kvadratnog tlocrta, vanjski je izgled vile dominirao ulicom, a ona se svojim izgledom i danas ističe. Iako to nije visoka dvokatnica, kao što su to bile monumentalne građevine *Starog grada*, ta se vila ističe romantičarskim detaljima pročelja, kao što su, primjerice, veliki polukružni prozori ili balustrada na prvom katu građevine. Nedaleko vile Pilat, početkom 20. st. sagrađena je i vila Šuran, kao i još nekoliko vila najbogatijih pazinskih obitelji s kraja 19. i početka 20. stoljeća.³⁸¹

Izgradnja Pazina u prvoj polovici 19. st., kao što vidimo, tekla je unutar ranije utvrđenih granica grada, a pri kraju se stoljeća urbana cjelina počinje širiti i izvan njih. Gradnja unutar postojeće urbanističke strukture uvjetovala je izgled i smještaj građevina te naposljetku i konačan izgled dijelova grada i grada u cjelini. Najviše se gradi na prostoru *Starog trga* te prilaznih mu ulica, a brzo se izgradnjom oblikuju i novi dijelovi grada te novo gradsko središte.

Najstariji dio grada, *Kaštel*, u 19. je stoljeću obnovljen izgradnjom novih stambenih objekata te popravcima onih ranije izgradnje. Novoizgrađene stambenice u svim ostalim dijelovima grada građene su sljedeći nagib i smjer ulice te temelje postavljene ranijim izgradnjama. Bile su to građevine s dvama ili trima katovima, podrumom, prizemnim poslovnim prostorom i tavanom, interpolirane u postojeću infrastrukturu. Slobodnih samostojećih obiteljskih kuća unutar slobodne građevinske čestice s okolnim vrtom bilo je malo.³⁸² Starija su zdanja u cijelosti popravljana ili dograđivana, a neka su i srušena i nadomještena novogradnjom ili izgradnjom gradskih površina, parkova, fontana i slično. U svrhu povezivanja dijelova grada, probijaju se nove ulice, kao npr. *Muntriljska* na sjeveroistoku ili *Nova ulica* na istoku. S obzirom na političku i administrativnu važnost Pazina u 19. st., gradi se i velik broj objekata administrativne svrhe, kao što su zgrada vijećnice (općine), grade se škole i pošta, ukratko – sve što je potrebno za funkcioniranje jednog grada koji, polako, ali sigurno, postaje pravi primjer administrativnog i kulturnog središta regije.

³⁷⁹ Na ist. mj.; IVETIĆ, *Pazin na starim razglednicama...*, str. 90–91, sl. 92.

³⁸⁰ VLAKETIĆ, »Izgradnja Pazina u 19. stoljeću...«, str. 65–66.

³⁸¹ DAPA, HR-DAPA-27, Kotarsko poglavarsvo (kapetanat) Pazin 1868-1918, kut. 109; IVETIĆ, *Pazin na starim razglednicama...*, str. 94.

³⁸² VLAKETIĆ, »Izgradnja Pazina u 19. stoljeću...«, str. 65–66; MUMFORD, *Grad u historiji...*, str. 435.

U drugoj polovici 19. st. izgradnja se počinje širiti i izvan bivših granica grada. Izgradnjom željezničke postaje, određene su nove granice grada na istoku i jugu. Osim urbanističke izgradnje novih i obnove starijih objekata, grad u 19. st. dobiva i suvremenu infrastrukturu – izgrađena je kanalizacija i vodovod te uvedena plinska rasvjeta.³⁸³ Do kraja stoljeća cijeli je grad bio popločen, imao je kino i kazalište, a izgradnja stambeno-poslovnih objekata još je intenzivnija i brža pa tako Pazin u 20. stoljeće ulazi izgledom dostojnim onoga veličinom sličnih srednjoeuropskih gradova istog razdoblja.

ZAKLJUČAK

Pazin se vjerojatno razvio na temeljima pretpovijesnog histarskog naselja, na visoravni iznad Pazinske jame, tj. zapadnom dijelu današnjega naselja. Odabirom strateški povoljnog i dobro branjenog položaja, prvi su stanovnici omogućili kontinuiran razvoj, izgradnju i širenje naselja od obronaka Jame na zapadu prema sjeveru i istoku. Sve do kasnog 15. stoljeća možemo samo okvirno pretpostavljati izgled kaštela razvijenoga srednjeg vijeka i naselja unutar zidina. Početkom 16. stoljeća grad se počinje razvijati i rasti, i unutar zidina i izvan njih.

Pazin je još u 13. st. postao središtem Pazinske knežije, čime je dobio na administrativnom, političkom i gospodarskom značaju, što je utjecalo i na razvoj naselja uokolo utvrđene feudalne rezidencije. Tijekom 16. stoljeća podno nje razvija se naselje u kojem su obitavali imućniji stanovnici Pazina i Knežije, a postavljaju se i temelji za razvoj i izgradnju prvoga gradskog predgrada na istoku. U 17. i 18. st. izgrađuje se gradsko predgrađe, *Buraj*, kao i ulice oko dviju pazinskih crkava – franjevačke na istoku i zborne na sjeveroistoku, dok se najstariji dio grada postupno napušta. Tijekom cijeloga 19. st. nastavio se trend izgradnje započet tijekom prethodnih dvaju stoljeća, razvijaju se nove gradske četvrti, a popunjavanjem praznih urbanističkih čestica, u potpunosti su bili izgrađeni stariji dijelovi grada (*Buraj* i *Kaštel*).

Od građevnih struktura iz razdoblja prije i tijekom 16. st. nema puno ostataka; uz karakteristično uslojenu građu zida, ostatci se većinom svode na konstruktivne elemente, dijelove prozorskih ili vratnih okvira i lukova, te poneki dekorativni element, uklesan grb vlasnika i godinu. Iz razdoblja 17. i 18. st. očuvano je nekoliko stambenih objekata preinačenih recentnim intervencijama, većinom na području *Buraja*. Najviše je gotovo u potpunosti sačuvanih građevina iz razdoblja 19. stoljeća. One i danas krasi lice grada, s tim da je potrebno upozoriti na devastacije prouzročene bombardiranjem u Drugom svjetskom ratu. Od starijih je građevinskih slojeva iznimno dobro očuvan i sam pazinski kaštel. Zbog niza pregradnji, prava je riznica saznanja o fortifikacijsko-stambenoj arhitekturi tijekom stoljeća, osobito razdoblja ranoga novog vijeka. U svojoj kategoriji predstavlja najočuvaniji primjer na cjelokupnom istarskom području.

³⁸³ VLAKETIĆ, »Izgradnja Pazina u 19. stoljeću...«, str. 65–66.

SAŽETAK

Urbanistički razvoj Pazina od početka 16. do kraja 19. stoljeća

Pretpostavlja se da početci naseljenosti na području grada Pazina, prostorno promatrano, započinju na rubu krškog ponora Pazinske jame izgradnjom histarskoga gradinskog naselja. No, tek se u 10. stoljeću kao utvrđena točka Pazin (*Castrum Pisinum*) započeo razvijati kao grad. Tijekom srednjeg vijeka na tom se malom prostoru razvijala utvrđena feudalna rezidencija – kaštel, odnosno krajnji zapadni dio današnjeg grada. Škrti podatci o urbanističkom razvoju grada do 16. st. ograničeni su na područje ograđeno i štićeno zidinama kaštela te na promjene koje su se događale na samom kaštelu. Tijekom 16. st. s istočne se strane kaštela započinje razvijati i gradsko predgrađe – *Buraj*, a pretpostavljena je i izgradnja oko pazinske župne crkve na sjeveroistoku. U 17. i 18. stoljeću postupno se napuštao nekada ograđen zapadni dio grada i izgrađuju se njegovi novi dijelovi oko franjevačkog samostana na istoku te oko župne crkve sv. Nikole na sjeveroistoku. Svoj konačan oblik grad Pazin dobiva izgradnjom u 19. stoljeću, povezivanjem dotad udaljenih fokusa – kaštela i predgrađa na zapadu te župne crkve na sjeveroistoku, kao i izgradnjom novih gradskih četvrti.

SUMMARY

Urban Development of Pazin from the early 16th to the end of 19th centuries

It is assumed that the beginnings of population within the area of the town of Pazin, spatially speaking, commenced at the very edge of the Karst Pazin ponor when a Histrian fortified borough was built. However, it was only in the 10th century that the fortified point of Pazin (*Castrum Pisinum*) started to develop as a town. During the Middle Ages this small area saw the development of a fortified feudal residence – ‘Kaštel’ (castle), viz. the western part of the modern-day town. Scarce data on the urban development of the town until the 16th century is limited to the area surrounded and protected by walls of the Castle and to the changes made on the Castle. During the 16th century a town suburb – *Buraj* started to develop on the eastern side of the Castle, with an assumed development around the Pazin parish church in the north-east. The once walled western part of the town was being abandoned over the 17th and 18th centuries with new parts being built around the Franciscan Monastery in the east and the St. Nicholas’s parish church in the north-east. The final shaping was given to the town by the development which occurred in the 19th century when the previously distant focuses – the Castle and the suburbs in the west and the parish church in the north-east were linked and development of new town quarters took place.

RIASSUNTO

Lo sviluppo urbanistico di Pisino dall'inizio del 500 alla fine dell'800

Dal punto di vista territoriale, si suppone che i primi popolamenti dell'area della città di Pisino, siano iniziati in prossimità dell'abisso carsico della foiba di Pisino, con la costruzione di un castelliere istrico. Ma, appena nel 10° secolo, Pisino (*Castrum Pisinum*), come un punto stabilito, cominciò a svilupparsi in una città. Durante il medioevo, in questa piccola area, si sviluppò la residenza feudale fortificata – il castello, ovvero, la parte occidentale dell'odierna città. Gli scarsi dati disponibili sullo sviluppo urbanistico della città fino alla fine del 500, sono limitati sulla zona recinta e protetta dalle mura del castello e sui cambiamenti realizzati sul castello stesso. Durante il XVI secolo, nell'area est del castello comincia a svilupparsi il sobborgo della città – *Buraj*, si suppone, contemporaneamente alle costruzioni intorno alla chiesa parrocchiale, a nordest. Nel 600 e nel 700 viene gradualmente abbandonata l'area ovest della città, precedentemente recinta, e vengono costruite le nuove zone circostanti il convento francescano a est e la chiesa parrocchiale di San Nicola a nordest.

La città di Pisino assume il suo aspetto finale grazie alle costruzioni del XIX secolo che collegano i suoi due punti principali, fino ad allora distanti – il castello e il sobborgo a ovest e la chiesa parrocchiale di San Nicola a nordest, e con la costruzione di altri quartieri cittadini.